ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ԹԻՒ 3

ԵՐԱՆՈՒՀԻ Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԻՄ ԳՈՂԳՈԹԱՍ

ՑՊԱՐԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Անթիլիաս, Լիբանան
1960

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ ԹԻՒ 3

ԵՐԱՆՈՒՀԻ Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԻՄ ԳՈՂԳՈԹԱՍ

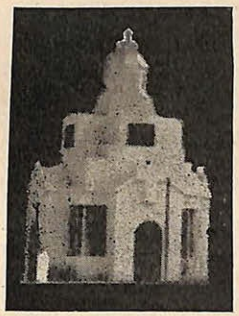

ՏՊԱՐԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Անթիլիաս—Լիբանան
1960

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Սրտի անհուն գոհունակութիւնով ու պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու հրճուանքով է որ մամուլին կը յանձնենք Ապրիլեան Եղեռնի Մատենաշարի թիւ 3 գրքոյկը:

Հեռուներէն ու մօտերէն մեզի հասած քաջալերական նամակները, յուշերու նոր ծրարները, մամուլին մէջ լոյս տեսած գնահատական խօսքերը, խրան ու խրախուսանքի աղբիւրներ են մեզի համար: Աւելին· այս ամէնը յայտարար նշան են որ մենք առածին չենք մեր մտածումներուն եւ ապրումներուն հետ: Այս ամէնը ցոյց կու տան որ անքեղուած կրակ կար քառասուն տարիներէ ի վեր, ինքզինքը պահած կրա՛կ որ հիմա երբ կրակին մոխիրէ վերմակը մէկ կողմ կը քշուի, անոր գոյը աւելի զգալի կը դառնայ· Արդարեւ կարելի չէ ու կարելի պիտի չըլլա՛ր Ապրիլեան Եղեռնի անաւոր ճամբաներուն վրայ տոտիկ տոտիկ քալող, փուշ ու տատասկ կոխկրտող, անապատի արեւախանձ աւազները իր ոտքերուն տակ առնող, հարազատներու մահը տեսնող սերունդի մը սրտին ու հոգիին մարել այդ կրակը: Տարագրութեան ճամբաներուն վրայ ապրուած կեանքը անկասկած որ իր խոր դրոշմը դրած է բոլոր տառապողներուն Ֆիզիքական կազմին, հոգեկան ապրումներուն ու նկարագրին վրայ: Ա՛յդ տառապողները, վստահ ենք, իրենց առանձնութեան մէջ, կ՚ապրին տակաւին, իրենց յուշերու գծով, Ապրիլեան Եղեռնի օրերը ու կու լան կորուստը իրենց սիրելիներուն: Այդ սերունդը, մեր պատմութեան ամենէն դժբախտ սերունդը, պէ՛տք է պատմէ իր վիշտը, պէտք է թարմանայ իր նահատակ հարազատներուն հետ, վառ պահէ անոնց յիշատակը մինչեւ հնչէ արդարութեան շեփորը եւ անոնք, նահատակները, մաս կազմեն հայկական պանթէոնին, հայ հողին վրայ...

Մենք դատ ու դատաստանի չենք նստիր մեր առաջադրանքին շուրջ: Մենք խոր համոզումով վճռած ենք քալել, խորապէս գիտակցելով որ մեր ճամբուն վրայ վարդ ու շուշան փռուած չեն: Մեզի հետ, բոլոր անոնք որ նոյն համոզումը, նոյն ըմբռնումը ունին թո՛ղ ձայն ձայնի տան, հաւաքուին, կարենայ գլուխ հանելու այս դժուարին գործը: Մենք չենք յամենար, կրկնութեան գնով իսկ, կրկնելու մեր կոչը բոլոր անոնց որոնք ապրեցան Ապրիլեան գեհենը, գրի առնեն իրենց կեանքը, իրենց հասկցած ձեւով, իրենց զիտցած հայերէ-

նով: Անսեթեւեթ գրուածքները աւելի անկեղծութիւն, աւելի հարազատութիւն պիտի բերեն քան գրագէտի մը գրչին թռիչքը: Մեզի լաւապէս ծանօթ է Ապրիլեան սերունդը: Ան իր մանկութիւնը անցնելէ ետ տառապանքի քուրային մէջ, իր պատանեկութիւնը անցուց որբանոցներու յարկերու ներքեւ· հազիւ թէ ծանօթացած Մեսրոպեան տառերուն հետ, ինկաւ կեանքի գուպարին մէջ իր առօրեան վաստկելու: Ասոր համար ալ չենք ակնկալեր գրական բարձր ոճով յուշագրութիւններ, այլ դէպքերու եւ դէմքերու պարզ նկարագրութիւններ որոնք անկասկած որպէս *ատաղձ* պիտի ծառայեն՝ պատմութեան ու գրականութեան:

Մեր նպատակներէն մէկն է, որքան կարելի է, յոյս տեսնելիք յուշագրութիւնները պատկերազարդել Ապրիլեան Եղեռնը ներկայացնող եւ ազգագրական արժէք ներկայացնող անտիպ նկարներով կամ օտար աղբիւրներէ առնուած նկարներով որոնք հայ հրատարակութիւններու մէջ յոյս տեսած չեն, գոնէ մեր ծանօթութեան սահմաններուն մէջ· Ասկէ զատ, պիտի ջանանք իւրաքանչիւր յուշագրութեան թատերաբեմը ներկայացնող քարտէս մը զետեղել գրքոյկներու վերջաւորութեանը աւելի խօսուն դարձնելու յուշագրութիւնը:

Ապրիլեան Եղեռնի Մատենաշարի Թիւ 2 գրքոյկին *երկու խօսքին* վերջաւորութեանը պարզեր էինք յոյժ կենսական խնդիր մը· Մեր երազն է Լիբանանի բարձունքներէն մէկուն վրայ կանգնեցնել *Մեծն Ներսէս Պարթեւ Հայրապետին* անուան նուիրուած՝ *ծերանոց, անկեւանոց, հիւանդանոց* մը: Այս գրքոյկին հասոյթը եւս պիտի յատկացուի, որպէս հիմնադրամ, այդ նպատակին:

Իմ Գողգոթան խորագրուած այս գրքոյկը կեանքի պատկերն է Եգիպտաբնակ Տիկ· Երանուհի Ա. Սիմոնեանի որ Աստանայէն մինչեւ Բաս իլ Այն եւ անկէ Մարսիլ ու վերադարձ, կը պատմէ իր *գողգոթան* պարզ եւ յստակ կերպով:

Հայ աղջնակի մը, իրեն հետ նաեւ բազմաթիւ հայ աղջնակներու, ոդիսականին էջերն են որ կը բանանք ընթերցողին···

ՆԵՐՍԷՍ Վ.ՐԴ. ԲԱԽՏԻԿԵԱՆ

23 Մարտ 1960
Անթիլիաս

ԵՂԻՍԱԲԷԹ ՓԻԼԻԿԵԱՆ

(Ծնեալ Գրանեան՝ Հանքն)

Հերոսուհիի մը մահով նահատակուած մեծ մայրս
որուն խնկելի յիշատակին կը ձօնեմ այս բանի մը էջերը:

Ե. Ս.

ԵՐԱՆՈՒՀԻ Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

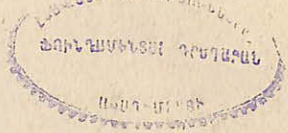

ԻՄ ԳՈՂԳՈԹԱՍ

Ա.

1915 Յունիս ամսուն, երկուշաբթի օր մը, Ատանայէն տարագրուեցանք դէպի Միջագետք։

Մեր ընտանիքը, Փիլիկեան, կը բաղկանար ութը հոգիէ։ Յանձնուած էինք մեծ մօրս խնամքին։ Որբ էինք հօրմէ մօրմէ։

Մեր աչքերը հազիւ էինք բացեր այս աշխարհին վրայ, հազիւ էինք սկսեր համը առնել ընտանեկան գաղցրիկ բոյնին ու վայելել գգուանքն ու սէրը մեր ծնողներուն, երբ ահաւոր հարուած մը իջաւ Ատանայի գլխուն, երբ հազար հազարներու հետ զոհ գացին նաեւ մեծ հայրս Գրիգոր ու հայրս Յարութիւն։

Անոնք Գարաթաշի մեր ագարակին մէջ կ'ապրէին։ Գարաթաշ շուրջ հարիւր հոգիներէ բաղկացած տեղ մըն էր։ Երբ ջարդարարներու ահաւոր հոսանքը կը հասնի Գարաթաշ, հօրս բարեկամ յոյն քահանայ մը, կ'ուզէ, ամէն գնով, հայրս ազատել զինք պահել խոստանալով լաւագոյն թաքստոցի մը մէջ։ Հայրս կը մերժէ քահանային առաջարկը։ Իր անձնական կեանքէն դուրս կու գայ ու կը նախընտրէ իրեններուն և իր արենակիցներուն հետ ըլլալ, բաժնելու վճռականութեամբ, անոնց դառնութեան բաժակը հաւասարապէս. մանաւանդ որ ինք ծանօթ մարդ էր ու զեկավար իր շրջանակին։ Մեծ հայրս ու հայրս ժողովուրդը մեր տունը կը հաւաքէն։ Առանց տատամսելու, կը նախընտրեն հերոսական վերջին ճիգով մը փակել իրենց կեանքի հաշիւը այս աշխարհին հետ։ Վաթսուն հոգիէ աւելի հաւաքուածները, մէկ մարդու պէս, կը ծառանան վատ թշնամւոյն դէմ իրենց կարելի բոլոր միջոցներով։ Բոլորն ալ, հերոսներու յատուկ մահով, քաջաբար կ'իյնան ջարդարարներուն գերակշիռ ոյժին առջեւ։

Մեծ հօրս ու հօրս մահուան կսկիծը չէր բաւեր, քիչ ետք, իր աչքերը յաւիտենապէս կը փակէր նաեւ պաշտելի մայրս իր ծաղիկ հասակին մէջ։

Որբ էինք, մեծ մօրս խնամքին ու գուրգուրանքին առարկայ որբեր, երբ, 1915ին, տարագրութեան ցուպը ձեռք առինք ու ինկանք զրկանքի ու տառապանքի մեր անուանի գողգոթայի տատասկոտ ճամբան։ Խեղճ մեծ մօրս փէշերէն կախուեր էին իր զաւակները՝ Արամ, Լեւոն, Սողոմոն, Մարի և Եպրաքսի ու թոռնիկները եղբայրս Կարապետ ու ես։ Մենք ճամբայ պիտի ելլայինք չոգեկառքով, ուստի, 1915 Յունիսի երկուշաբթի օր մը, տունէ տուն ու փողոցէ փողոց, խարազանի հարուածներով և զէնքի սպառնալիքով, համար հազար ժողովուրդ, լաց ու կոծերու մէջ, առանց ժամանակ իսկ տալու որ տարրական, անմիջական գործածուելիք գոյքեր առնելու, ոչխարի հօտի նման, քշեցին բոլորս ալ ու թխմեցին բեռնատար վակոններու մէջ։ Մայրը զաւկէն, եղբայրը քրոջմէն, հայրը ընտանիքէն բաժան բաժան, վակոններուն մէջ իրարու վրայ դիզուած, կը սպասէին անիւներուն թաւալումին։ Վերջապէս կը ճչէ վայրաշարժին սուլոցը. ա՜խ, որքան տխուր էր այդ սուլոցը, մահուան կռինչն էր, չարագուշակ բուին կռինչը որ մեծերէն մինչեւ փոքրիկներուն սըրտերուն խորը կ՚իջնէր։ Մահուան բօթը կը տարածէր։

Շոգեկառքին առաջին հանդրուանը պիտի ըլլար Քարափընար։ Երկրորդը՝ Օսմանիէ։ Հոս մեզ վար առին։ Շոգեկառքը պիտի վերադառնար, նոր հազարներ բերէր ու թափէր անծանօթ այս վայրերուն մէջ — ենթակայ սովի ու ծարաւի, ենթակայ խժդժութիւններու, կողոպուտի ու չարչարանքի։

Մեր կարաւանին մէջ էր Ատանայի Առաջնորդ Գէորգ Վրդ. Ասլանեանը։ Ան ամէն ջանք թափած էր հեռացնելու իր հօտին սպառնացող վտանգը։ Իր ճիգերն ու յուզումները, իր վրայ այնքան ազդած էին որ կ՚ըսէին թէ Հայր Սուրբը, երբ կառավարչատունէն առաջնորդարան կը դառնայ, իր կրած յոգնութեան ու յուզումին հետեւանքով, յաջորդ առաւօտ զինք իր անկողինին գամուած կը գտնեն՝ կաթուածահար։ Հակառակ իր այս վիճակին, զինքն ալ աքսորեր էին իր հօտին հետ ու հիմա Օսմանիէի գաղթականային մէջ ինքն ալ կը տուայտէր հաւասարապէս։ Ժողովուրդին համար հոգեկան մեծ տառապանք մըն ալ իր առաջնորդին առողջական վիճակն էր որուն ծանրութիւնը կը պահէր ժողովուրդէն։ Տիրամայրը, պահապան հրեշտակի նման, կը

հսկէր անոր սնարին վրայ թելիսէ «վրանին» տակ...

Օսմանիէ չաբաթ մը մնալէ ետք, սկսան, արեւի կիզիչ ճառագայթներուն դէմ քաշուած թելիսէ «վրան»ները քանդել՝ խենեշօրէն ծեծելով ու լուտանքներ թափելով խեղճ ժողովուրդին գլխուն։ Մեծ մայրս չուարած էր. ընելիքը չէր գիտեր։ Ամէն կողմ լաց ու կոծ կար ուր թուրքին հայհոյանքը. այդ ժամերուն, եղբայրս կառքով մը հասաւ, կարծէք մոմէ արձան կտրած, պապանձած, լեզուն բռնուած։ Մեր կառքն էր, մեր եզներով ու մեր կառապանով։ Փաթթուեցանք եզներուն։ Կարօտցեր էինք... Եզները փոխադարձեցին մեր կարօտը, սկսան լզել մեզ, տխուր էին որովհետեւ իրենք ալ մեզ պէս զրկուածներ էին։ Անոնք ալ տարուեր էին օտար տուն մը. մեր ծառայ կառապանը, առաջին առիւթով գրաւած էր ե՛ւ կառքը և եզներն ու տան գոյքերէն մաս մը ու իր տունը տարեր էր։ Երբեմն տէրն էինք կառքին ու կը հրամայէինք կառապանին, հիմակ ուրիշին է կառքը ու կառապանը կը հրամայէ մեզի. աչխարհը շրջուած էր։ Ինքզինքիս մխիթարելու կէտ մը կար տակաւին որ կառապանը տարիներով մեր հացն էր կերած, որ տարիներով տան անդամի մը նման ապրած էր ու մեծ մայրս միշտ անե՛ կը կոչէր։ Ցոյս ունէինք որ այս բոլորը իրենց դերը կրնային ունենալ ու մեզ ապահով, հանգիստ կերպով, աւելի խնամքով մեր յաջորդ կայանը կը հասցնէր։

Կարաւանը խուլ աղմուկով մը ճամբայ ինկաւ։ Պատռտած հագուստ, ոտաբոպիկ, հալ ու մաշ մարմին, յոգնաբեկ զանգուածը տառապողներուն, բռնի կերպով կը քշուէր... Շատ գացինք, քիչ գացինք, չեմ յիշեր, վերջապէս հասանք Ղաթմա ըսուած վայրը ուր և կանգ առաւ ուժասպառ կարաւանը։ Երբ հասանք, մեր հաւատարիմ կարծած կառապանը գոյքերը պարպելէ առաջ տասն և հինգ օսմանեան ոսկի պահանջեց։ Հակառակ պարագային ամէն ինչ պիտի գրաւէր ու եղբայրս ալ ժանտարմաներուն յանձնէր։ Մեծ մայրս շատ դժուարութեամբ կրցաւ վճարել այդ գումարը, և վճարեց ո՛չ թէ գոյքերը ազատելու համար որոնք անարժէք դարձեր էին արդէն մէկէ աւելի կողոպուտէ ետք, այլ եղբայրս ազատելու կառապանին սպառնալիքէն։ Կառապանը դրամը գանձեց, գոյքերը գետին թափեց ու հեռացաւ։

Ղաթմա լեցուն էր գաղթականներով։ Թշուառութիւնը իր թեւը տարածեր էր չորս դին։ Հիւանդութիւն ու փոր քշուկ, աղտոտութիւն, գարշահոտութիւն ու մահ ամէն կողմ։ Բարեբախտաբար երկար չմնացինք։ Մեզ, եկուորներս, քանի մը օրէն ճամ-

բայ հանեցին։ Մեծ մայրս դարձեալ կառք մը վարձեց։ Գոյքերը բեռցուցինք ու մենք ալ տեղաւորուեցանք։ Ճամբայ ելանք։ Շատ գացինք, քիչ գացինք, հասանք Հալէպի մօտ խան մը։ Ցաջորդ առաւօտ երբ եղբայրս ու քեռիներս դուրս կ'ելլեն խանէն, ի՞նչ անակնկալ երջանկութիւն՝ մահուան ճամբուն վրայ, դէմ յանդիման կու գան իրենց հօրաքրոջ զաւակներուն՝ Հաճի և Մանուկ Սինանեան եղբայրներուն։ Բոլորը մէկ, անմիջապէս խան կը վերադառնան, մեր ունեցած չունեցած գոյքերը և մեզ կառքի մը մէջ կը տեղաւորեն ու իրենցը կը փոխադրեն։ Իրենք կառավարական պաշտօնեայ ըլլալու հանգամանքով ապահովութիւն կը վայելէին։ Մօրս հօրաքոյրը, Սինանեաններուն մայրը, մեզ սիրով ու գուրգուրանքով ընդունեց, մեզ սենեակ տրամադրեց, լոգցուց, վրայ գլուխ մաքրեց մենք կրկին մարդու կարգ անցանք։ Դժբախտաբար ընտանեկան այս շատ տաքուկ յարկէն շուտ պիտի բաժնուէինք։ Տան տէրը, հրեայ մը, կը սպառնար կառավարութեան մատնել եթէ շուտով չհեռանայինք տունէն։ Դրամ, աղաչանք, խոստում, անօգուտ մնացին։ Ստիպուած՝ փոխադրուեցանք վարձու սենեակ մը։ Հազիւ տեղաւորուած, տան տէրը եկաւ կրկնելու նոյն սպառնալիքները՝ կառավարութեան մատնելու և աքսորի ճամբան բռնել տալու։ Հրեաները կը սարսափէին որովհետեւ հրահանգ կար գաղթական հայեր չպահելու, հակառակ պարագային, անսաստողները, իրենք ամբողջ ընտանիքով կրնային աքսորուիլ։ Այս էր պատճառը որ մէկ ամսուայ մէջ ութը տեղ փոխեցինք։ Տունէ տուն մեր տեղափոխուելու ընթացքին, օրին մէկն ալ, մտածուեցանք հրեայի մը կողմէն իբրեւ գաղթականներ։ Ոստիկաններու ստիպումով և առաջնորդութեամբ քշուեցանք Սեպիլի գաղթակայանը։ Անգամ մը եւս մահը մեզի շատ մօտիկ գըտանք, մենք որ կը խորհէինք թէ ազատեր էինք քառասուն գլխանի այդ ճիւաղին ճիրաններէն։ Տասն և հինգ օր ապրեցանք աղտոտութեան ու մահուան այդ բոյնին մէջ։ Օր մըն ալ եկան ու տեղահան ըրին մեզ։ Լեցուցին բեռնատար վակոնները... վայրաշարժը կրկին բուի իր կռինչը արձակեց։ Ճամբայ ելաւ։ Շատ գացինք թէ քիչ չեմ գիտեր, գիտեմ միայն որ վայրաշարժը երբ վերջին կայանը հասաւ հեւալէն, մեզ վար առին։ Մեր իջած վայրը Բաս Իլ Այն կը կոչուէր։

Ձախէն աջ, նստած՝ Հեռիներս Լեւոն եւ Սողոմոն Փիլիկեան:
Բ. Կարգ նստած՝ մէջտեղը, Հեռիս Մանուկ Փիլիկեան:
Գ. Ոտի՝ եղբայրս Կարապետ Շխրտրմեան, Հեռիս Արամ Փիլիկեան:
Բոլորն ալ նահատակ, բացի Մանուկ Փիլիկեանէն:

Բ.

Հազիւ մեր գոյքերը վար առեր էինք ու տեղաւորուեր անկիւն մը, մեր անուան կանչուիլը լսեցինք։ Արամ քեռիս և եղբայրս ոտքի ցատկեցին և ուղղուեցան ձայնին կողմը։

Սեբաստացի Զատիկն էր, մեր ագարակը աշխատած՝ երկար տարիներ։ Այժմ կը կոչուէր Մուհամմէտ Զէքի։ Հետը երկու ժանտարմաներ կային. մեզ մօտ ձգեց զանոնք ու բոլորին թելադրեց որ կայարանապետը կաշառէին որ մինչեւ առտու բան մը չպատահեր. այս ընելու համար դրամ հաւաքեց ու իր մտադրածը գործադրեց։ Ցաջորդ առաւօտ կառք մը բերաւ ու մեզ իր տունը փոխադրեց։

Մուհամմէտ Զէքիին տունը վեց սենեակէ կը բաղկանար։ Երկու սենեակին մէջ տեղւոյն զինուորական հրամանատարը կը բնակէր առանձինն, երկուքը ինքը, մէկը մեզի տրամադրեց իսկ վեցերորդին մէջ զինուորականին աներձագը կը բնակէր որ ամուսնացած էր Սեբաստացի Պայծառ անունով աղջկայ մը հետ, իր նոր անունով կը կոչուէր Խատիժէ։ Հակառակ իր կամքին կատարուած ամուսնութիւն մըն էր։

Բաս իւլ Այնի մէջ երեսունէ աւելի Սեբաստիացի հայուհիներ ամուսնացած էին տեղացիներու հետ։ Բոլորն ալ դժգոհ էին իրենց կեանքէն։ Եւ ինչպէ՞ս դժգոհ չըլլային, իրենց հարազատներուն ոճրագործներու արիւնոտ ձեռքով վաստկուած արիւնոտ հացն էր որ իրենց կը հրամցուէր։ Ինչպէ՞ս դժգոհ չըլլային ու չտառապէին երբ ամէն իրիկուն այդ մարդիկը իրարու զեկուցում կու տային իրենց ջարդի, կողոպուտի մասին հազար քրքիչներով... Սեբաստիայէն քշուած կարաւանը բացառաբար 800 կիներէ բաղկացած, երբ հազար ու մէկ չարչարանքներով հասեր են Բաս իւլ Այնի ակնավայրերուն վրայ, անօթի ու ծարաւ, կիզիչ արեւուն տակ խանձած, երբ ջուրը տեսեր են, բոլորը մէկ, նետուեր են ջուրը հակառակ ժանտարմաներու արգելքին, ուր, ակնավայրերուն վրայ, տակաւին ջուրը իրենց պապակած շրթներուն չհասած, կարաւանը իր մահը կը գտնէ տեղատարափ գնդակներէն։ Գնդակներէն վրիպածները յաջորդ օր կը փճացուին, մատի վրայ հազիւ համրուելիքներ որոնք այս կամ այն կերպով կը վրիպին մահուան ճիրաններէն, անոնց ալ կը վիճակուի բռնի ամուսնութիւն տեղւոյն Թուրք երիտասարդութեան հետ։ Այս ա-

մէնը արցունքոտ աչքերով, օրը անգամ մը, Խատիժէն կը պատմէր ու կու լար, կուլար հարիւրներուն հետ նաեւ մահը իր մօր, փոքրիկ եղբօր ու քրոջը։

Մուհէմմէտ Զէքի ամուսնացեր էր Ուրֆացի Թրքուհիի մը հետ։ Մեզ իր տունը տարաւ ո՛չ թէ նախկին տէրերուն զաւակները փրկելու մտօք, այլ ոսկիներու ակնկալութիւնը իր գլխաւոր խայծը եղած էր։ Այս մասին հարկ եղածը խօսած էր նաեւ իր վարձակալ զինուորականին որ կը հանդուրժէր մեր բնակութիւնը իր կողքին։

Օրական կարաւաններ կու գային ու կարաւաններ կ'երթային։ Զէքի ամէն իրիկուն մեզի կը պատմէր, իսկ Պայծառին՝ Խատիժէին ամուսինը ամէն իրիկուն արիւնոտ ձեռքերով ընթրիքի կը նստէր խեղճ աղջկան սիրտը հազար կտոր ընելով որ ըստիպուած էր, ինչ որ աւելի դժուար էր, բռնաբռնսիկ ժպիտ ուենեար դէմքին ու ծառայողական աղնիւ ոգի ցուցնէր։

Մեր Զէքիին տունը փոխադրուելուն վրայէն հազիւ թէ ամիս մը անցեր էր, օր մըն ալ, Զէքի խենէշ գաղափարը կը յըղանայ իր թուրք աներձագին համար առաջարկելու մօրաքրոջս՝ Մարիին հետ ամուսնութիւն։ Մեծ մայրս կորովի ու վճռական կերպով կը մերժէ։ Վագրի մը ղայրոյթով կը ղայրանայ թրքացած հայու մը բռնած ամարդի ընթացքէն։

— Ա՛յ օղո՛ւլ, չի բաւեր որ դուն քու պապերուդ լուս հաւատքը ուրացեր ես և ելեր՝ ես ինծի ալ այս անպատուաբեր առաջարկը կ'ընես, ըսածդ ու ըրածդ տաճկի գործ է, տաճկի՛.— Այդ հեզահամբոյր կինը, համբերատար ու բարի, այդ վայրկեանին բոլորովին փոխուած էր, իր բերնով կը խօսէին բոլոր հայ մայրերու անէծքի ու վրէժի ոգին։ Մեզ, երեք աղջիկներուս, մեծ մայրս արգիլեց դուրս ելլել։ Ինք աչալուրջ, պահապան հրեշտակի մը նման, կը հսկէր մեր վրայ, պատրաստ էր պաշտպանելու մեզ բռնակներու դէմ, այդքան ցասում կար իր հոգիին մէջ։ Ամէն ետք մենք մօտաւորապէս տասն և հինգ օր մը Մուհամմէտ Զէքին չտեսանք մեր սենեակին սեմին վրայ։ Իժը սակայն կ'աշխատէր։ Օրին մէկը զինուորական մը երեւցաւ մեր սեմին վրայ ու յայտնեց որ գայմագամը մեծ մօրս հետ կ'ուզէր տեսնուիլ։ Ձեռքէս բռնեց ու գացինք զինուորականին սենեակը։ Սպասեցինք հրամանին։ Հրամայեց նստիլ։ Մենք մնացինք ոտքի։ Սկսաւ խօսիլ.

— Հանըմ անէ, ձեր մասին շատ լաւ տեղեկութիւններ առած եմ։ Ես ալ կը հաստատեմ։ Ձեր զաւակներուն ապրելակերպը, հլու հնազանդ, ապացոյց են ազնուական ցեղի մը։ Ասոր համար կ'արժէ ձեզ ազատել այս անել կացութենէն։ Եթէ կ'ուզէք ձեզ ձեր ծննդավայրը ղրկեմ, ձեր կալուածներուն վրայ, եթէ կ'ուզէք Հալէպ ղրկեմ, իսկ եթէ կը փափաքիք հոս քովս մնացէք ձեզի ձեռք զարնող չըլլար...

Մեծ մայրս, արցունքոտ աչքերով կը ջանայ երախտագիտական բառեր արտասանել ու բռնակալին ոտքին իյնալ, բայց, ինքը գամագամ զինուորականը, զինք բարձրացուց և առաջարկեց։

— Անէ, մեծ աղջկանդ ձեռքը կը խնդրեմ։— Մեծ մայրս այս անակնկալ առաջարկին առջեւ շշմեցաւ, վայկեան մը ետք պատասխանեց.

— կու տամ, պայմանաւ որ դուն քրիստոնեայ ըլլաս,— Շշմելու կարգը գայմագամին եկած էր մեծ մօրս այս յանդուգն առաջարկին վրայ, խրատատու և մեր վրայ գթացող ու մեր բարիքը մտածող զինուորականին դիմագիծը կերպարանափոխուեցաւ ու ձայնը մասնաւոր շեշտ ստացաւ.

— Դուն ցնդե՞ր ես, ապուշ կին, ե՛ս, ես իմ լոյս հաւատքըս ուրանամ որ քու աղջիկդ իմ կինս ըլլայ, եթէ գիտնաս որքան մեծ պատիւ պիտի ըլլար քեզի պէսները հագ տինի դարձնել, բայց, հիմա կը հաւատամ որ քեզի պէս կեավուրներն ու իրենց զաւակները պէտք է սրէ անցնել, փոխանակ մէկի երեք աղջիկներդ ալ զօրով գրաւել, ասոր ի՞նչ կ'ըսես ցնդած կեավուր...

— Ինչպէ՛ս քու հաւատքդ լոյս է քեզի համար, իմ հաւատքըս ալ նուիրական է ինծի։ Ես ազատ կամքովս իմ զաւակներս քեզի կին չեմ տար...

Սենեակէն դուրս ելանք։ Մեծ մայրս քաջացեր էր ո՛չ լաց և ո՛չ ալ տկարանալու նշան ցոյց կու տար։ Եղբայրս գաղթական զրկեց, հոն Հաճընցի քահանայ մը կար որ տակաւին ողջ մնացեր է, զրկեց անոր քով, մեզի տեղ մը կարգադրելու։ Յաջորդ օր երբ զինուորականը տունէն բացակայեցաւ, մենք առիթէն օգտուելով գաղթական փոխադրուեցանք։ Սպասեցինք գալիքին։ Նոյն օրը երկու ժամտամաներու կողմէն հետապնդուեցանք։ Մենք վրանէ վրան փախանք ու հետքերնիս կորսընցուցինք։ Քահանան նոյն գիշերն իսկ մօրաքոյրս պսակեց Հաճընցի Պօղոս անուն երիտասարդի մը հետ։ Հարս ու փեսայ հեռու

Ցնցող հեղեղ, տուն հրդեհվեց

Կարտոֆիլի աճեցման համար նոր ոլորտ մշակեցինք, մեր գյուղի ՀԱՅ-ն ՀՀ-ում ամենաշատն է:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

վրան մը տարին, մեզմէ անգամ գաղտնի պահեցին անոնց թաքստոց վրանը։ Զինուորական գայմագամը իր լրտեսներու միջոցով մեր շարժումները կը հետապնդէր։ Իրեն իմացուցած էին որ մօրաքոյրս հարս եղած է։ Գայմագամը, զայրացած, մեր վրանին առջեւ կանգ կ'առնէ ու կը հրամայէ հարս ու փեսան գտնել իրարմէ զատել ու հարսը իրեն յանձնել դարմանելու մտօք զինուորականի իր արժանապատուութիւնը։ Մեծ մայրս կը մերժէ որեւէ տեղեկութիւն տալ. եթէ տեղը գիտնար իսկ ինք իր աղջիկը, իր կամքովը պիտի մերժէր գայմագամին յանձնել.

— Պատրաստ եմ մեռնելու քան մուր քսելու իմ հարազատներուս ճակտին,— քաջաբար յայտարարեց գայմագամին իսկ ներկայութեանը։

Գայմագամը չկրցաւ մարսել մեծ մօրս յանդգնութիւնը։ Ցարձակեցաւ վրան։ Ծեծեց։ Հրամայեց քանդել մեր վրանը, հրամայեց մեր շուրջիններով քշել դէպի Տէր Զօր... Վայնասունը փրթաւ, լաց ու կոծ ամէն կողմ։ Մինչ այդ քեռիս Լեւոնը և ես կայարան վազեցինք եղբօրս լուր տալու։ Եղբայրս իբրեւ յոյն, Միխայել անունով, կայարան կ'աշխատէր ու սիրուած էր կայարանապետէն։ Կայարանապետը, եղբայրս և մենք վերադարձանք մեր վրանը։ Կայարանապետը բարեւեց զինուորականն ու ցոյց տուաւ էնվեր փաշային հրամանագիրը ուր կ'ըսուէր թէ ո՛վ որ կայարան կ'աշխատի ինք և իր ընտանիքը զերծ պէտք է կացուցանել աքսորէ... Ասոր վրայ զինուորական գայմագամը աւելի զայրացաւ։ Սպառնած կայարանապետին որ թէ ինք և թէ իր ընտանիքն ու պաշտպանեալները բոլորն ալ կ'աքսորէր դէպի Տէր Զօր եթէ աւելորդ միջամտութիւն ընէր։ Կայարանապետը նահանջեց։ Եղբայրս հետը առաւ ու կայարան վերադարձաւ։ Ես եղբօրս ետեւէն վազեցի։ Զինուորականը գլխուս հարուած մը իջեցուց։ Ինկայ գետին, ուշքս կորսնցուցած էի...

Երբ սթափեցայ ինքզինքս գտայ սեւ վրանի մը տակ։ Մօրաքոյրս Մարին կծկուած ինքն իր վրայ կ'ողբար իր սիրելիներուն կորուստը։ Երբ իմ սթափիլս տեսաւ փաթթուեցաւ ինձ մօր մը գուրգուրանքով։ Ամուսնանալէն ետք զինք տեսած չէի։ Բոլորովին փոխուած էր։ Դէմքը թախծոտ ու տխուր էր։ Աչքերէն արցունքը անպակաս. կու լար իր սիրելիներուն համար որոնք իր պատճառով մահուան դատապարտուած էին։

Մօրաքրոջս քով երկու ամիս մնացի։ Եղբօրմէս լուր չ'ունէինք։ Անոր արգիլուած էր կայարանէն դուրս ելլել։ Մօրա-

3441-80

ՀԱՅ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

քրոջս կեսուրը սկսաւ դանդատիլ ինծի համար, որպէս թէ տղան պարտական չէր զիս կերակրելու։ Ո՛չ մօրաքրոջս արցունքը և ո՛չ ալ ամուսնուն խնդրանքը կրցին գոցել պառաւին բերանը։ Ճարահատ հեռացայ իրենցմէ։ Անձրեւոտ գիշեր մը վրանէն դուրս ելայ։ Դուրսը պաղ հով մը կար։ Բաց օդին մէջ նստեցայ որ բընութիւնը իր միջոցներով զիս մեռցնէր։ Առտու եղաւ, ուզեցի հեռանալ ու եղբօրս մօտ երթալ։ Թաց խոտում էի։ Ջուրը վրայէս կը վազէր։ Ըստ բախտի սկսայ քալել։ Անձրեւը դադրած էր։ Սառեցնող, կծու հով մը կար։ Ակռաներս կը կափկափէին։ Ամբողջ մարմինովս կը դողայի։ Վրանի մը առջեւ բարի երեւոյթով մամիկ մը տեսայ։ Կանչեց։ Տաք ջուրի մէջ կտոր մը չաքար հալեցուց ու խմցուց։ Ո՛վ ըլլալս հարցուց։ Պատասխանեցի որ Հաճընցի եմ, Շիբրտմեան Քէլէչ աղային թոռը։ Մեծ հօրս անունը Գրիգոր էր բայց ֆիզիքապէս օժտուած ըլլալուն համար Քէլէչ ածականը փակցուցեր էին իր անունին։ Մամիկը, երբ լսեց իմ ինքնութիւնս, թեւերը բացաւ ու զիս գրկեց ըսելով.

— Քեռիի՜ս թոռը,— երկար մնացի իր բազուկներուն մէջ։ Լացաւ բոլորին լացը. բոլորին կարօտը ինձմէ կը ջնարտ առնել։ Մնացի քովը։ Խնամեց։ Երբ կազդուրուեցայ յայտնեցի որ եղբայրս ալ ողջ էր ու կայարան կ'աշխատէր. կ'ուզէի քովը երթալ ու զինք տեսնել։ Մամիկը ինծի տարեկից թոռնիկ մ'ունէր։ Հետս մինչեւ կայարան եկաւ։ Եղբայրս գտանք։ Հիւանդ էր։ Մեզմէ հեռանալէն ետք հիւանդացեր էր ու չէր ուզած հեռանալ Բաս իլ Այնէն հակառակ կայարանապետին փափաքին որ թելադրած էր զինք Հալէպ փոխադրել։ Չէր ուզեր հեռանալ որովհետեւ ուզեր էր որ մեզմէ տեղեկութիւն առնել։ Ան կարծեր էր որ մենք բոլորս ալ արդէն մեռած էինք։ Եղբայրս գաղթական եկաւ, խօսք տալէ ետք կայարանապետին որ կազդուրուելէն վերջ, զիս ալ միասին Հալէպ պիտի փոխադրէր։ Մօրաքրոջս չգացինք։ Եղբօրս պատմեցի կեսրոջը արտունջքը։ Գացինք հօրս զարմուհիին վրանը։ Հազիւ երկու օր անցած էր, տեսանք որ մօրաքոյրս, ամուսինն ու կեսուրը իրենց գոյքերը չալկած կ'աքսորուէին դէպի Տէր Զօր։ Զինուորական գայմագամը գտած ըլլալով անոնց հետքը, հրամայած էր որ աքսորուին։ Ուզեցի վազել ու փաթթուիլ մօրաքրոջս։ Բռնեցին։ Բերանս գոցեցին որ չպոռամ։ Մօրաքոյրս տեսած էր զիս, անունս արտասանելով չարուեցակեց իր սեւ ճակատագրին արիւնոտ ճամբան։ Գացին բոլորն ալ անդարձ կերպով, գացին ու մօրաքրոջս վերջին ձայնը մնաց ականջիս մէջ...

Գաղթականը տարանցիկ վայր մըն էր. կու գային նոր գաղթականներու կարաւաններ, կը մնային քանի մը օր կամ շաբաթ ու կը ղրկուէին անապատ, արեւախանձ անապատ՝ անօթի ու ծարաւ, իրենց ցաւատանջ կեանքին վերջին կայանը։ Անոնցմէ վերապրողներ, օրեր ետք, կը վերադառնային գաղթական սուրի և կացինի խորունկ վէրքերով... Տեսարանը աւելի սրտաճմլիկ կը դառնար. կիներ կը հաւաքուէին, դեղ ու դարմանի մասին կը մտածէին, վէրքերը թարմ մէզով կը լուային որպէս հականեխիչ ու զանազան խոտեր կը կապէին կամ կը խաչէին ու խիւս կը շինէին և վէրքերուն վրայ կը դընէին։ Գաղթականին մէջ լաց ու կոծը, առեւանգումն ու կողոպուտը, մահը իր լայն կլափը բացած ամէն կողմ կը շրջէր։ Մեռնողը կ՚ազատէր։ Մահուան ճիրաններէն ազատուողը միշտ ենթակայ էր նորանոր չարչարանքներու, բայց կեանքը իր խաչի ճամբուն վրայ իսկ քաղցր էր, յոյսը ներշնչում կու տար որ առկային ու տեսնէին վաղուան խաղաղութեան աղաւնին։ Անապատէն վերադարձող ականատեսէ մը լսեցի մեծ մօրս ու քեռիներուս նահատակումը։ Մեծ մօրս մահուան լուրը չշմեցուց զիս։ Անգամ մը եւս զգացի որբութիւնս և առանձնութիւնս։ Աչքերս կարմրեցան լալէն, արցունքներս ցամքեցան կոպերուս ներքեւ։ Եթէ ուզէր կ՚ազատէր, ան ազգին ու քրիստոնէութեան համար հերոսօրէն դիմադրեց գայմագամին, նոյնիսկ համարձակութիւն ունեցաւ գայմագամը հրաւիրելու որ քրիստոնէութեան լոյս հաւատքը ընդունէր և որպէս վարձատրութիւն նահատակուեցաւ Բաս Իւլ Այնի անապատին մէջ...

Մեր գաղթականը թէեւ իր պահակները ունէր բայց ամէն գիշեր ենթակայ էր պատեւիներու յարձակման։ Անոնք սանձարձակ, մթութենէն օգտուելով, միշտ ալ պահակներուն հետ համաձայնաբար, գիշատիչներու նման կը մտնէին գաղթական ու ինչ որ ձեռքերնին անցնէր կը տանէին մանաւանդ՝ անկողին։ Ամէն գիշեր գոռում գոչում գաղթականին մէջ։ Սիրտ պէտք էր որ դիմանար, անապատին մէջ ցեղին բզքտուիլը տեսնելու։ Ա՜խ, տեսայ, աչքերովս տեսայ, փոքրիկ աղջիկներու բռնաբարումը, տեսայ ծերունիներու խոշտանգումը, տեսայ մանկամարդ հարսերու նահատակումը հազար խոշտանգումներէ ետք։

Եղբայրս և ես կրկին հիւանդացանք։ Մնացինք վրաններու տակ։ Օր մը որոշում տրուած իր գաղթականը ամբողջութեամբ մաքրելու և բոլորը մէկ անապատ քշելու։ Եկան մեզ ալ տեղա-

հանելու։ Մեր շուրջի վրանները բոլորն ալ քանդեցին։ Դրացիներու աղաչանքը, լացն ու կոծը արդէն կը լսէինք։ Կարգը մեր վրանին եկած էր։ Վրան ըսուածն ալ թելիսկ ու ջուլկ կազմուած բաներ էին որ հազիւ շուք մը կ'ապահովէին արեւուն բարկ ճառագայթներուն դէմ։ Վերջապէս՝ հասան մեր վրանին, ներս մտան։ Անկարող էինք մեր տեղերէն շարժելու։ Գաւազանի ու խարազանի հարուածները իջան անխնայ։ Անօգուտ։ Զիաւոր մարդիկ եկան։ Կանգ առին վրանին առջեւ։ Այս մարդիկը պատասխանատուներ էին, երբ եղելութիւնը հասկցան, թող մնան ըսին, քանի որ ծանր հիւանդ են հո՛ս թող մեռնին։ Գացին։ Այս անգամ ալ ազատեցանք, թէեւ մեր ստացած հարուածները աւելի ծանրացուցին մեր վիճակը։ Անօթի, ծարաւ, անտէր, անխնամ մնացինք լքուած։ Ո՛րքան ատեն այդ վիճակով մնացինք չեմ գիտեր, միայն գիտեմ որ Աստուած մեզ ղրկեց բարի հրեշտակ մը, Տէօրթ Եօլցի Բրաբիոն Թըմպըլեանը։ Իր ունեցած ափ մը ալիւրը ապուր եփեց ու կերցուց, մեկնողներու վրաններու անկիւններէն մեզի փոխնորդ ճարեց ու հագուեցուց։ Ամէն օր, ճար ու ճարակ կ'ընէր, ու մեր բարի հրեշտակը տաք ապուրը մեզի կը բերէր։ Մենք հետզհետէ ինքզինքնիս գտանք։

Գաղթականները նորէն կենդանութիւն ստացաւ։ Մարդիկ չատցան. ուրկէ ուր բուսան, մարդ կը զարմանար, կը զարմանար նաեւ ջարդարար գայմագամը։ Իր հնարամտութիւնները ի զուր կ'անցնէին գաղթականը ամայացնելու, մաքրելու, գաղթականները ամբողջովին փճացնելու։ Օրին մէկը հրաման մ'արձակեց գայմագամը։ Գաղթականի բնակչութիւնը առաւօտէն մինչեւ իրիկուն պէտք էր փուչ հաւաքէր ու գաղթականին շուրջը պարսպէր, պաշտպանելու մտօք գաղթականը պետեւիններու գիշերային արշաւանքներուն դէմ, մանաւանդ չէչէններուն որոնց տեսքն իսկ ահ ու սարսափ կը սփռէր տեսնողներուն սրտերուն խորը։ Օրերու աշխատանքով պէտք եղած քանակութեամբ փուչի դէզերը շրջապատեր էին գաղթականը։ Անշուշտ որ փուչէ «պարիսպ»ները երբէք չկրցան արգելք հանդիսանալ արշաւանքներուն։ Իրականութիւնը սակայն այլ կերպ էր։ Հրէշ գայմագամը մտադրած էր կրակ տալ փուչերուն ու վառել ամբողջ գաղթականը մէջի բնակչութիւնով, կրակէն փախչողներն ալ գընդակով մեռցնել։ Որոշուած օրը գաղթականը զինուորներէ կը պաշարուի կազմ ու պատրաստ են պետեւինները, չէչէններն ու տեղացիները։ Այս իրադարձութեանց լուրը կը հասնի այն երեսուն

հարսերուն որոնք թուրքերու հետ ամուսնացեր էին։ Ասոնցմէ մէկը կինն էր զինուորական բժիշկին։ Կինը կ'աղաչէ, կը պաղատի որ ամուսինը միջամտէ և ազատէ խեղճ գաղթականները այս նոր աղէտէն։ Բժիշկը կը լսէ իր կնոջ աղաչանքը. անմիջապէս գայմագամին կը ներկայանայ ու կը սպառնայ որովհետեւ, կ'առարկէ, թէ նման պարագայի մը կրնայ մեծ ժանտախտ պատահիլ։ Բժիշկին սպառնալիքը թէ անմիջապէս կրնայ այս պարագան տեղեկագրել զինուորական վերին իշխանութեան, գայմագամը կը զգուշանայ գալիք պատասխանատուութենէն, ու սրընթաց կը հասնի գաղթական այն վայրկեանին երբ արդէն կրակի չեփորը կը հնչէր ու ժողովուրդը ամբողջ ծնկաչոք, միաբերան Տէր ողորմեան լալահառաչ կ'երգէր...

Գայմագամը կը ցրուէ զինուորներն ու հաւաքուած ժողովուրդը։ Աղատած էինք։ Օրհնեալ ըլլայ հայուհին որ հարէմի իր կապանքներուն տակ իսկ կրցաւ փրկել բազմահազար իր արենակիցները անխուսափելի մահէն։

Եղբայրս կրկին հիւանդացաւ։ Զինք վրան «հիւանդանոցը փոխադրեցին։ Զիս պահաւ կնոջ մը քով դրին որ անոր հոգ տանիմ ու քովը մնամ։ Իմ գործս չատցաւ. մէյմը եղբօրս քով կը վազէի, մէյմը պահաւին։ Օրին մէկը, ընկերուհիներէս մէկուն հօրաքոյրը որ մօտիկը ագարակատիրոջ մը հետ ամուսնացեր էր, լուր կը ղրկէ որ եղբայրս և զիս փնտռող կին մը կար։ Եղբօրմէս հրաման առի ու ընկերուհիիս հետ ճամբայ ինկանք։ Կէս ճամբան սաստիկ անձրեւի բռնուելով վերադարձանք վրան, լաւ մը թրջուած վիճակով։ Հազիւ վրայ գլուխ փոխեր էի, օդը պայծառացաւ, լսեցի կեցցէներու կանչեր։ Վազեցի ժողովուրդին մէջ։ Լուր եկած էր որ ամէն ոք իր ծննդավայրը պիտի դառնար։ Իմ կարգիս, ես ալ ուրախացայ ու ցնծացի որ եղբօրս հետ պիտի կարենայի վերադառնալ։ Այս ուրախութեանս մէջ, քովս կանգնող կին մը, լսեցի որ իր շուրջիններուն կ'ըսէր.

— Տեսէք, սա աղջիկը, ինչպէ՞ս կը խնդայ, վա՛յ քեզի միամիտ. քիչ առաջ եղբայրը մեռաւ ու փոսը նետեցին...

Փո՞սը... օրական հսկայ փոսեր կը բացուէին ու մեռեալները հոն կը նետուէին։ Մեռեալներուն ոտքերէն պարան կը ձգէին ու հեռուներէն քաշելով քաշքշտելով կը բերէին և այդ անկուշտ փոսերը կը լեցնէին։ Երբ փոսին անունը լսեցի, սթափեցայ ու քովի կնոջ ըսի.

— Մայրիկ, այս կինը ի՞նչ կ'ըսէ, որու մասին է խօսքը,—

կինը անդրադառնալո՛վ, որ ես անտեղեակ էի անցուդարձէն, չուզեց պատասխանել, երեսը մէկ կողմ դարձուց, յուզուած էր ի տես իմ անմեղութեանս, փէշին ծայրը վերցուց և աչքին արցունքը սրբեց։ Ես ա՛լ հասկցայ որ եղբայրս մեռած էր ու փոսը նետուած։ Այո՛, ա՛լ առանձին էի աշխարհի մէջ, ի՞նչպէս պիտի ապրէի։ Որոշեցի մեռնիլ։ Մեռնիլ բայց ի՞նչպէս։ Վազեցի պառաւ կնոջ վրանը, հոն դանակ մը կար, առի ու փորս խոթելու փորձ մ՚ըրի, լացող կինը ետեւէս հասեր էր։ Ձեռքէս ուժգին բռնեց ու դանակը առաւ։ Բայց ես մարած էի։ Երբ սթափեցայ որոշեցի ո՛չ ուտել և ո՛չ ալ խմել։ Ուժասթափ եղայ։ Այս առեն կրկին օգնութեան հասաւ բարի հրեշտակ Բրաբիոն Թըմպըլեանը։ Ձիս իր վրանը տարաւ։ Հիւանդացայ։ Սկսաւ խնամել։ Վրանին մէջ կ՚ապրէին Թըմպըլեանի հօրաքրոջ եօթը տարեկան մանչն ու աւելի փոքր աղջիկը։ Մեզ երեքս ալ սկսաւ հաւասարապէս խնամել։ Այդ օրերուն գերմանացի զինուորականներ եկան ու մեզ լուսանկարեցին, իմ ալ պատկերս ուզեցին քաշել։ Ոտքի չէի կրնար կանգնիլ։ Դըժուարութեամբ կանգնեցուցին ոսկոր ու մորթ էի դարձեր։ Պատկերներու այս գործողութիւններէն ետք, մեզի տուփերով ուտելիք տուին։ Իմ բարի Բրաբիոնս իրենց բաժինն ալ ինծի յատկացուց որ չուտ կ՚ազդուրուէի։ Այս պաշարը տակաւին չհասած, զիս ալ արձանագրեցին վրան որբանոցը որ կը դանուէր զինուորական խոհանոցին մօտ։ Խոհանոցի աւելցուքը մեր սնունդին կը յատկացնէին։ Ութը տասը հոգի մէկ անկողինի մէջ կը պառկեցնէին։ Հոն եկաւ նաեւ Բրաբիոնը երկու փոքրիկներով։

Գարուն էր։ Օրերը արեւոտ։ Մեր տանտիկին մաս կը կազմէին Բրաբիոնը իր երկու զարմիկներով, Տարսոնցի Արուսեակը, Էրզրումցի Տիգրանուհին, քոյրը, Տէօրթ-Եօլցի Մարիամը, Ատանացի Մարին ու քոյրը Վերժին և ես։ Մեր տանտիկը կարգապահ էր։ Մեր դարավանան կանոնաւորութեամբ կ՚ուտէինք, առանց կռիւի։ Մէկ դգալ ունէինք ու շարքով մէկը միւսին փոխանցելով կը ճաշէինք։ Մեր կարգապահութիւնը տեսնելով մեզմէ երկու աղջիկ առին և անոնց տեղ բերին Սսեցի չարաճճի երկու մանչեր. ասոնք դգալի կարգին չէին սպասեր։ Ուզեցինք կարգի բերել։ Օգուտ չ՚ըրաւ։ Ուզեցի տղոց գլխուն խաղ մը խաղալ։ Օր մը, հազիւ կերակուրի նստեր էինք, տղոց ուշադրութիւնը դարձուցի իբրեւ թէ նոր ժամանող կարաւանի մը։ Տղաքը դուրս ցատկեցին։ Այս առիթէն օգտուելով բրինձը փէշս քաշեցի ու ընկերուհիներուս բաժնեցի։ Տղաքը անօթի մնացին։ Դան-

գատեցան հայ հոկիչներուն։ Երբ մեր միահամուռ առարկութիւնը լսեցին, զիս անպատիժ ձգեցին։ Անգամ մըն ալ սիսեռով կերակուր բերին։ Ջուրը թափեցի ու սիսեռը փէչս քաշեցի։ Ընկերուհիներուս տուի։ Տղաքը բողոք բարձրացուցին։ Մենք ալ բողոքեցինք։ Տղաքը մեզմէ բաժնեցին։ Մենք դարձեալ մեր առաջուան կարգապահ կեանքը վերագտանք։

Օճառ չ'ունէինք, դրամ ալ չունէինք որ դնէինք։ Լուացուելու համար ջուրը կ'երթայինք, աւազը իբրեւ օճառ կը գործածէինք թէ լուացքի և թէ լուացուելու ատեն։ Փոխնորդ չ'ունէինք։ Ասոր համար երկուքի բաժնուեր էինք։ Մեզմէ մաս մը ջուրը կը մնար մինչեւ որ հագուստը չորնար ապա փոխադարձաբար միւսները ջուրը կը մտնէին ու մենք կը չորցնէինք անոնց հագուստները։ Մեր լոգարանը Բաս իւլ Այնի ակերէն գոյացած լճակներէն մէկն էր։ Կարգ մը լճակներ հանքային տաք ջուր ունէին ինչ որ մեր գործը աւելի կը դիւրացնէր։ Անգամ մը երբ մեր «լուացքի» այս տարօրինակ աշխատանքի մէջ էինք, չէչէններու լակոտները յարձակեցան ու չորնալու վրայ եղող հագուստները առին ու փախան։ Մնացինք մերկ։ Սարպուած հինգ հոգիի հագուստը տասը հոգիի յարմարցնել ու վրան հասնիլ։ Մեր մէջէն տղաք, հակառակ արգելքներու, գաղթականյան գացին, հագուստ ճարեցին ու բերին։

Մուհամմէտ Զէքիի տունէն հեռանալէս ետք, Խատիժէն՝ Պայծառը չէի տեսեր։ Բրաբիոնին հետ մեր հերթին ջուրը գացեր էինք։ Ճամբուն ծանօթ ձայն մ'ականջիս ինկաւ։ Կանգ առինք։ Խատիժէն էր։ Վազեց։ Գրկեց ու համբուրեց։ Արցունքը աչքերէն կը հոսէր։ Անդադար կը համբուրէր, կարծէք իր կորսնցուցած բոլոր սիրելիներուն կարօտը ինձմէ կ'առնէր։ Քիչ մը հանդարտելէն ետք ըսաւ.

— Աղջի, Երանիկ, ամուսինս ճաշարան մը բացեր է։ Աշխատողի պէտք ունի, եկուր աշխատիր, գոնէ փորդ կը կշտացնես։

— Ես առանձին չեմ սակայն,— ըսի իրեն ու աւելցուցի որ Բրաբիոնը կար և իր փոքրերը։ Խատիժէն խօստացաւ զիս լաւ մը կշտացնելէն զատ Մացածներուն ալ բաժին մը հանել։

Խատիժէին չնորհիւ կուշտ փորով հաց մը ուտելու ճամբան գտայ, միւսներուն ալ կարելի չափով հաս կը բերէի։ Առաւ մը, իմ գործէ մեկնումէս առաջ, թուրք սպայ մը երեւցաւ վրաններուն առաջ. իր նախընտրած աղջիկը կը փնտռէր։ Աղջկան եղբայրը այս բանը կռահելով քրոջ մազերը կտրել, տղու հագուստ

հագցուցեր ու պահեր էր։ Սպային սպառնալից փնտռտուքներուն, կ'ըսեն որ աղջիկը Տէր Զօր քշուեցաւ.

— Անոր տեղ, — զիս մատնանշելով ըսին,— այս աղջիկը տանք, թէեւ անոր չափ գեղեցիկ չէ ու տարիքով ալ փոքր։

Սպան ինծի նայեցաւ։ Վայրկեան մը քննեց ու մօտեցաւ։

— Ել և հետեւէ ինծի, քեզի Հալէպ պիտի տանիմ,— Բըրաբիոնը և ես գիրկընդխառն սկսանք լալ։ Քանի մը հարուած տուաւ ինծի։ Քաշեց զիս ու տարաւ։ Անիծեցի մատնիչները, անիծեցի չար բախտս։ Հետեւեցայ սպային աղօթելով առ Աստուած որ օգնէր։ Հասանք կայարան։ Զիս տարաւ իր վրանը ու յանձնեց իր ճեֆֆէրին հրահանգելով խիստ հսկողութիւն կատարել վրաս։ Սպային մեկնումէն ետք հայերէն աղօթել սկսայ։ Զինուորը ուշադրութեամբ, գլխահակ մտիկ կ'ընէր. կարծէք ինքն ալ կ'աղօթէր կամ խոր մտածում մը զինք կը փոթորկէր։ Զինուորին կեցուածքը զիս քաջալերեց. իր գութը շարժելու համար սկսայ լալ, աղաչել։

— Դուն քու կամքո՞վ կը հետեւիս սպային,— եղաւ իր հարցումը։

— Ո՛չ,— Ըսի։ Կարծէք մեծ մայրս դէմս կանգնած էր ու կը խրախուսէր որ քաջանայի։

— Զիս յափշտակեց ու ձեռով բերաւ,— Զինուորը ուշադրութեամբ շուրջը նայելէն ետք հայերէն ըսաւ.

— Կեանքս վրայ տալու գնով քեզ պիտի ազատեմ աղջիկս, ես ալ քեզի պէս հայ քրիստոնեայ մըն եմ, չեն գիտեր որ հայ եմ, անունս փոխած եմ, այս անապատները ինկեր եմ ընտանիքս ու զաւակներս փնտռելու, գտնելու յոյսով կ'տպրիմ, գնա՛, գնա՛ և ազատիր Աստուած հետդ ըլլայ։

Մէկ շունչով կայարան հասայ։ Ներկայացայ կայարանապետին կնոջ։ Աղաչեցի որ զիս ազատէր։ Ամուսնուն քով գնաց, պատմեց եղելութիւնը։ Կայարանապետին խորհուրդով սպային վրանը վերադարձայ ու պատմեցի ազատարարիս անցուդարձը, ուրախացաւ որ ծանր պատասխանատուութենէ մը կ'ազատէր։ Սպան եկաւ։ Հասաւ նաեւ մեկնումի ժամը։ Սպան զիս կայարան տարաւ։ Երբ հոն հասանք, ըստ ինծի թելադրուածին, պոռացի թէ ես գաղթական եմ և չեմ ուզեր երթալ։ Սպան անակնկալի եկած ու զայրացած՝ սուրը քաշեց։ Կայարանապետը հասաւ։

— Ի՞նչ կ'ընէք պէյ էֆէնտիմ, կ'արժէ՞ մի թէ կեավուր աղջկայ մը համար ձեր ազիզ կեանքը վտանգել ծանր պատիժով։

Հրաման կայ էնվէր փաշայէն որ որեւէ գաղթական փախցնողը խստիւ պիտի պատժուի, պիտի պատժուի նաեւ մեղսակիցը որով դուք և ես պիտի դատապարտուինք։ Ահա հրովարտակը կարդացէք և համոզուեցէք։

Շոգեկառքը ճամբայ պիտի ելլէր։ Սպան ճամպարեց։ Հաշիւ վակոն բարձրացած, վայրաշարժը վերջին սուլոցը արձակեց և անիւները դարձան։ Ազատուած էի։ Վրան վերադարձայ։ Բըրբիոնը տակաւին կու լար։ Մօտեցայ։ Գրկեցի ու ըսի.

— Ֆոյրս, անտէրներուն տէրը Աստուած է,— չկրցայ համբերել, Բրբիոնը առի ու մատնիչ պարոնին դացի.

— Ամօթ քեզի, — ըսի և աւելցուցի — քու ըրած չարիքդ քեզի մնաց. նայէ որ չկրկնես այս չարիքդ, Աստուծոյ կրակին կը հանդիպիս։

Այս դէպքէն քանի մը օր վերջ, զինուորները վրան որբանոցը մտան տղաք հաւաքելու։ Մեծ տղաքը բոլորն ալ տարին։ Ասկէ ազատեցաւ միայն Հաճընցի Մարտիրոսը։ Բրբիոնը և ես զինքը վերմակի տակ առինք ու մենք ալ քովը որպէս հիւանդ պառկեցանք. եկան, տեսան որ հիւանդներ էին տքացող ու զառանցող, ձգեցին ու հեռացան։

Որոշուած էր վրան որբանոցը փոխադրել Մարտին ուր լեցուն էին վանեցի և պիթլիսցի թուրքերու զաւակներով։

Գ.

Երկու կարաւանով փոխադրեցին մեզ։ Իմ խումբս երկրորդ կարաւանով փոխադրուեցաւ գերմանական քամիոններով։ Հասանք Մարտին։ Հայ կաթողիկէ եկեղեցին վերածեր էին որբանոցի։ Մեզի տեղաւորելէ ետք, դասարաններու բաժնեցին։

Մեր դասարանի առաջին ուսուցչուհիին անունն էր Զօհրա։ Շատ բարի, հեզահամբոյր, հայասէր մէկն էր և վստահ եմ թէ ճիշդ այդ առաքինութիւններուն համար ալ իր պաշտօնը կորսընցուց։ Մինչեւ հիմա ալ չեմ համոզուած թէ այդ վարժուհին թըրքուհի մը եղած ըլլար, հաւանաբար Մարտինցի հայուհի մըն էր։ Մեր երկրորդ վարժուհին Ծէմիլէ հանըմն էր, ժամանակին Սուլթանին հարեմը եղած, ապա ամուսնացած Ֆահրէտտին պէկին հետ։ Ունէր մանչ մը և երկու աղջիկներ։ Ասոնք իրենց օրը մեզի

հետ կ'անցընէին։ Օր մը ասոնք եկան մեզ հաղորդելու որ հայ աղջիկները թուրք տղոց հետ պիտի ամուսնացնեն իսկ թուրք աղջիկներն ալ հայ տղոց։ Նոյնիսկ մեր նշանածներուն անուններն ալ տուին, վանեցի Ֆաթմային եղբայրը ինձի նշանած նկատի առած էին։ Երբ լսեցի, լալս բռնեց։ Շուրջիններս կարծեցին թէ ուրախութենէս կու լայի։ Բրաբիոնին դարձայ ու հարցուցի.

— Ինչպէ՞ս պիտի ազատենք այս կացութենէն, կարծեմ անձնասպան ըլլալէ զատ ուրիշ միջոց չկայ։

— Ոչ, տակաւին կանուխ է, սպասենք տեսնենք Տէրը ի՞նչ կարգադրութիւն պիտի ընէ, ըսաւ, Բրաբիոն։ Սակայն հանգիստս կորսնցուցեր էի։ Մտածումներու մէջ ինկած, օրուան ընթացքին հանգիստ չունէի, իսկ գիշերները քուն։ Ամէն օր խօսքի նիւթը մեր ամուսնութեան մասին էր։ Մեծ մայրս միշտ աչքիս առջեւ էր, անոր յանդգնութիւնը միշտ խթան էր որ հաւատարիմ մնամ ազգիս ու կրօնքիս։ Կանխահասարէն մեծցած էինք, ու վճիռներ տալու կարողութեան հասած։ Փախչիլ կարելի չէր։ Ինկած էինք թակարդը։ Միայն անձնասպանութիւն կ'ազատէր։ Երկար խորհեցայ ու վերջապէս վճռեցի։ Դիշեր մը երբ բոլորը քուն մտեր էին, նախապէս պատրաստած պարան մը առի ու դասարան մտայ։ Պարանը նետեցի դրան վրայէն։ Աթոռը դրի ոտքիս տակ։ Բարձրացայ, սակայն չէի գիտեր թէ ի՞նչպէս վիզ կ'անցնէին պարանը, այդ շարժումներուն մէջ էի, վրայ հասաւ Ատանացի Վերժինը որ իր կարգին անքնութենէ կը տառապէր։ Դիշերները աչքերը գոցելուն պէս անապատին մէջ ակնատես եղած ջարդին պատկերն ու ուրուականները հազար ձեւերով զինք կը հալածէին։ Մենք գրեթէ իրարու քով կը պառկէինք։ Ինք տեսեր էր անկողինէս ելլելս ու դասարան մտնելս. փիչ մը ուշանալուս եկեր էր զիս հետաքննելու։ Ուժով աղջիկ էր, մարմինս գրկեց ու աթոռէն վար առաւ։

— Այս ձեւով, մեր բոլորին կեանքն ալ կը վտանգես, ըսաւ։ Սպասէ, մենք բոլորս ինչ եղանք դուն ալ ան։

Երկուքնիս մէկ ծունկի եկանք ու աղօթեցինք։ Վերադարձանք անկողին։ Աստուած ձայներնիս լսեց։ Քանի մը օրէն մեծ տղաքը գտնեցին ու Պոլիս զրկեցին ուսանելու, այս տղոց մէջ հայ մըն ալ կար Գառնիկ անունով։ Գառնիկ երկու եղբայրներ ալ ունէր, մէկուն անունը կայծակ էր, միւսինը մոռցեր եմ. կարծեմ Մերսինցի էին։ Մենք բոլորս ալ թրքական անուններ ու-

նէինք։ Հրապարակաւ թուրք անուններով զիրար կը կանչէինք իսկ առանձին եղած ատեններս հայ անուններս կը գործածէինք։ Մենք բոլորս ալ քոյր ու եղբայր ըլլալու համար շատ ինքնատիպ միջոց մը խորհեր էինք։ Դնդասեղներով մեր մատերուն ծայրերը կ'արիւնոտէինք, եւ ած արիւնը իրարու խառնելով առեան եղբայր կամ քոյր կ'ըլլայինք։ Քոյր եղբօր այս պարագան կարեւոր էր։ Ամէն աղջիկ եղբայր մ'ունէր։ Եղբայրները մեզ կը պաշտպանէին, մեր քայլերուն կը հսկէին, անոնք աւելի առիթ ունէին դուրս ելլելու, պարէզներէն մեզի պտուղ կը բերէին։ Մենք ալ փոխադարձաբար իրենց դժուարութիւնները կը հարթէինք, իրենց կարկտուքները կ'ընէինք։ Իմ արեան եղբայրս ինձմէ պզտիկ էր, անունը Զէքի, ճարպիկ տղայ մըն էր։

Որբանոցին մէջ, առաջին օրէն իսկ, մազերնիս կտրել տուին, կտաւէ հագուստ հագցուցին, միօրինակ ու միագոյն։ Տարօրինակ տեսարան մը կը պարզուէր, աղջիկ տղայ դժուար էր իրարմէ զանազանել։ Հայերս միշտ իրարու հետ էինք, հակառակ հանըմին հրահանգներուն, մենք հեռու կը մնայինք թուրք աղջիկներէն։ Օր մը տեսայ որ թուրք աղջիկները խմբական աղօթքի կեցեր էին։ Մտածեցի որ մենք ալ պէտք էր որ աղօթէինք։ Հանըմին գացի ու փափաքնիս յայտնեցի։ Ուրախացաւ և հրահանգեց որ բոլորս ալ հաւաքուէինք։ Ֆաթմա անունով թրքուհի մը կանչեց որ մեզ սորվեցնէր ու առաջնորդէր։ Ֆաթման առջեւ կեցաւ. մենք իր ետեւը մէկ շարքի կեցանք։ Ինք ինչ որ ըսէր մենք ալ նոյնը պիտի կրկնէինք։ Իր առաջին խօսքը եղաւ Ալլահու Աքպար, մենք լրջօրէն կրկնեցինք։ Բայց, մենք, որոշեր էինք որ մենք մեր խօսքը պիտի ուղղէինք մեր Աստուծուն՝ հայերէն։ Կարգը եկաւ երկրպագելու, մեր աղջիկները տարուած էին խաչակնքելով եւ աղօթքով։ Ֆաթման կրկնեց իր երկրպագութիւնը։ Աղջիկներուն մէջ խնդուքը ծայր տուաւ։ Զայրացաւ Ֆաթման։ Սպառնալիքներու տեղատարափ մը տեղաց մեր գլխուն։

— Դուք խայիններ, հագ տինը ընդունելու արժանի չէք այլ միայն ջարդուելու...

Ֆաթմայէն խնդրեցի որ աղօթքը չարունակէր։ Բոլորս ալ լրջացած չարունակեցինք աղօթքը։ Աղօթքէն ետք ներողութիւն խնդրեցինք ու պատճառաբանեցինք որ խնդուքին պատճառը չորս տարեկան հայ աղջնակի մը մանկունակ շարժումներն էին։ Այս խնդիրը հոս փակուեցաւ առանց հանըմին հասնելու։

Դ.

Ուսուցչուհի Զոհրայի հեռացուելէն ետք, որպէս ուսուցչուհի բերին Ազիզէ անուն Տիգրանակերցի Թրքուհի մը։ Մեր դասարանին մէջ երկու աղջիկ Աիշէն (Մարի) և ես աւելի հետաքրքրութիւն ցոյց կու տայինք մեր դասերուն — Գուրանէն հատուածներ գոց պիտի սորվէինք, այս էր բոլոր դասը։ Երբ քիչ մը յառաջացանք մեր սորվելիքներուն մէջ, մեզի մէյմէկ Գուրան տուին։ Օր մը, Աիշէն դասի հետեւանքով ծանր պատիժի ենթարկուեցաւ։ Ուսուցչուհին դաւազանի հարուածներ իջեցուց անոր ձեռքերուն։ Աիշէն արուած հարուածները առ ոչինչ համարելով արձանի պէս կանգնած՝ մէկ աջ, մէկ ձախ ձեռքերը կը բանար իջնող հարուածներուն դէմ։ Ուսուցչուհին որպէս զի Աիշէն ծեծելու աւելի պատճառ ունենար, դաւազանը մէկ կողմ դրաւ ու Գուրանը հրամցուց որ կարդար։ Աիշէն Գուրանը զետին նետեց։ Ազիզէն չկրցաւ հանդուրժել այս անարգանքին։ Վազեց անօրէնին մօտ։ Տնօրէնը դիս կանչեց։ Նախ տատամսեցայ, սակայն ստիպուած էի ներկայանալ։ Հազար չար գաղափարներ միտքս կը խուժէին, ինչո՞ւ զիս կը կանչէր և ոչ թէ Աիշէն։ Ինչուներով, դողդողացող մարմնով ներկայացայ անօրէնին։

— Լսեցի որ բոլորն ալ տակաւին կեավուր մնացեր են բացի քեզմէ։ Անոնք բոլորն ալ պիտի զրկուին իրենց ծնողներուն ճամբով։ Ո՛չ միայն չէք աղօթեր եղեր այլ և Գուրանը կ՚անարգէք զայն զետին նետելով,-- Տնօրէնին դէմքը, ձայնին չեշտը ակընկալածէս աւելի մեղմ ու բարեկամական գտնելով համարձակութիւն առի ու ըսի.

— Ո՛չ բոլորը էֆէնտի, ինչո՞ւ թացն ալ չորին հետ այրել. եկէք և քննեցէք թէ ինչպէ՛ս կ՚աղօթեն։

Այս փորձանքէն պէտք էր ազատէինք։ Գաղթականութիւնը մեզ հնարամիտ դարձուցեր էր։ Վստահ էինք նաեւ որ Տնօրէնը Ազիզէն չատ չէր ախորժեր, պատճառ կը փնտռէր զինք հաստատութենէն հեռացնելու։ Մտածեցի որ ես հայ ձեւանայի ու իմիններէս ծեծուէի, փաստելու համար որ բոլորն ալ Թրքացեր էին բացի ինձմէ։ Մօտեցայ աղջիկներուն և ազոց որոնք անհամբեր վերադարձիս կը սպասէին.

— Վիճակնիս լաւ չէ, եթէ դերերնիս յաջող չկատարենք։ Ես հայ պիտի ձեւանամ, դուք զիս պիտի ծեծէք կեավուրի ձագ, խային ըսելով, ես պիտի պոռամ, լամ, մինչեւ որ Տնօրէնը հաս-

նի ու քննութիւն բանայ։

Տրաման կատարեալ էր։ Իմ պուռչուքներուս վրայ տնօրէնը հասաւ։ Բոլորը մէկ բերան զիս դատապարտեցին։ Տնօրէնը համոզուեցաւ որ բոլորն ալ իրապէս կրօնափոխ և ազգափոխ եղեր էին։ Անմեղ էին։

Ազիզէն տնօրէնէն յանդիմանուեցաւ ու ճամբուեցաւ։ Անոր տեղ բերին երկու ուսուցչուհիներ Նեսիմէ և Էմինէ հանըմները։ Դպրոցը խաղաղեցաւ։ Մեր բոլորին համոզումը այն էր որ մեր այս երկրորդ տնօրէնը և Զօհրան հայեր էին։ Ապա թէ ոչ Գուրբանի պատմութիւնը այսքան կատակերգական ձեւով չէր վերջանար և Ազիզէն ալ ճամբու չէր դրուեր։ Աւելին. իր գուրգուրոտ վերաբերմունքը մեզ համարձակութիւն տուաւ որ ամիսներ եաք, բողոքենք ուսուցիչներու և ուսուցչուհիներու ընթացքին դէմ։ Դիշեր տեսն տղոց բաժնի ուսուցիչները մեր ուսուցչուհիներու մօտ կու գային... Տնօրէնը դատ ու դատաստան ըրաւ և երկու ուսուցիչ, երկու ուսուցչուհիներ հեռացուց հաստատութենէն։ Մեզի բերին Պոլսեցի ուսուցչուհի մը հետն ալ բերին օգնական թըրքացած հայուհի մը։ Դժբախտաբար, մեր բարի տնօրէնը, վեց ամիս պաշտօնավարելէ եաք, հեռացուցին թէ՞ ինք հեռացաւ որբանոցէն, չենք գիտեր։ Իրեն տեղ բերին Տրապիզոնցի մը որ առաջին իսկ օրէն գարշելիին մէկը երեւցաւ մեզի։

Օր մը մեզի բաղնիք տարին։ Բաղնիքին յաջորդ օրը ցուրտ էր։ Խորհեցանք թէ Խաչ էր։ Մեր մէջէն Սուլթանը որ տարէց էր ու մեր աղօթքներուն տեղեակ, եկեղեցւոյ ձեփէն կտոր մը փրցուց, փշրեց, աղօթեց ու մենք բոլորս մէկ մեղայ Աստուծոյ ըսինք ու իր կողմէն հաղորդուեցանք։ Մենք օրերու յաջորդականութեան մասին գաղափար չունէինք, երբ օդը ցրտէր Խաչ էր, երբ ձիւն իջնէր Ծնունդ էր, երբ ծառերը ծաղկէին Զատիկ էր։ Այս տեսներուն անպայման մեր ըմբռնած ձեւով կը հաղորդուէինք։ Եւ այս կերպը շարունակուեցաւ մինչեւ որ որբանոց եկաւ Ատանացի ուսուցչուհիս Զարուհի Քանթարճեանը (Տիկ. Ծաղկունի)։ Երբ տեղեկացաւ մեր հաղորդուելու այս տարօրինակ ձեւին նեղուեցաւ։

— Ինչո՞ւ, ըսաւ, հացով չէք հաղորդուիր։

— Հացը, ըսաւ Սուլթանը որ մենք կուտենք պիղծ ձեռքերու գործ է, իսկ այս եկեղեցւոյ պատին ձեփը խունկ տեսեր է ու աղօթք լսեր է, մեր պապերուն ձեռքերն են դպեր...

— Բայց, դուք երբ Հայր Մերը ըսէիք հացը կը սրբանար, ըսաւ ու ինք ստանձնեց այդ նուիրական պարտականութիւնը աւելի հեղինակաւոր ձեւով։ Հացը կ'օրհնէր յաջորդարար արտասանելով եօթը Հայր Մեր, մինչ եօթ անգամ մեղայ Աստուծոյ կրկնելէ ետք, երկիւղածութեամբ կը հաղորդուէինք։

Զարուհին որ դարձած էր Զարիֆէ ապլայ, մեզի համար մեծ ուժ էր, թեւ ու թիկունք, մայր էր բոլոր մայրազուրկներուս։ Ափսոս սակայն որ իր խնամքէն պիտի զրկուէինք։ Որբանոցին մէջ կար կեսարացի թրքուհի մը Խատիժէ անունով։ Խատիժէն ամբողջութեամբ թրքութիւն կը բուրէր, հետամուտ էր Զարիֆէ Ապլայի քայլերուն, կը նախանձէր անոր վայելած յարգանքին ու սիրոյն, ուստի, անօրէնին մօտ չարախօսաց էր Զարիֆէի մասին որպէս նախկին քօմիթաճի՝ հայ աղջիկներուն ինչ որ գաղտնի բաներ կը խօսէր ու երգեր կը սորվեցնէր։ Տրապիզոնցի գարշելի անօրէնը, առանց հարց ու փորձի, ոստիկաններու միջոցով, շղթայակապ, Զարուհին բանտ տարին։ Տեսանք, մեր աչքերով տեսանք, անոր շղթաներն ու մեր բոլորին թարմ հոգիներուն վրայ անգամ մըն ալ մահուան տարսուռը թեւ առաւ, իջաւ տխրութեան սեւ վարագոյրը բոլորիս սրտերուն վրայ։

Պէթլիսցի ուսուցչուհինիս չար ոգի ունէր։ Հայերէ կը ջղայնանար։ Առիթ կը փնտռէր բոլորս ալ չարչարելու։ Օր մը չորս աղջիկներ իր սենեակը տարաւ։ Մեզ հարցումներ հարցուց։ Պատասխանեցինք։ Ի վերջոյ հարցուց.

— Հայերէն գրել կարդալ գիտէ՞ք,— նախ տատամսեցանք ապա դրական պատասխան տուինք։ Այդ եղաւ։ Գաւազանը քաշեց։ Մեր վրայ յարձակեցաւ։ Աջ ու ձախ անխնայ հարուածել սկսաւ։ Ծեծեց ու ծեծեց ու ծեծեց։ Անզօր էինք ձեռքէն գաւազանը խլելու. միայն կրցինք ըսել.

— Ինչո՞ւ կը ծեծէք, դուք մեզ հոս ծեծելո՞ւ բերիք,— աւելի զայրացաւ, ծեծը չարունակեց։ Այս անգամ միաբերան պոռացինք։

— Հասէք, հոս մարդ կը մեռցնեն։

Առաջին հասնողը եղաւ ուսուցչապետը, Ահմէտ էֆէնտին։ Տեսաւ արիւն, տեսաւ քիթ, բերան, գլուխ արիւնոտած։ Զայրացաւ։

— Ինչո՞ւ այս ծեծը հանըմ էֆէնտի,— հարցո՛ւց ուսուցչուհիին։

— Ձիս չէն յարգեր, հարցումներուս հակառակ պատասխան

կու տան, նստած տեղերնիս կը պատասխանեն։

Ահմէտ Էֆէնտի տրուած պատասխանը գոհացուցիչ չգտաւ։ Կարճ քննութենէ մը ետք զինք արձակեց, ծաղրելով մինչեւ դուռը առաջնորդեցինք։

Ազիզէն առանձինն ստանձնեց մեր դասաւանդութիւնը։ Այս տեղն, օրական չորս աղջիկ, տղոց կողմը պիտի երթային ու երկանաքար քաշէին, ձաւար աղային։ Ազիզէն, քանի մը օր ետք, չորս խոշոր դրպաններ բերաւ։ Ամէն առաւօտ աղջիկները այդ չորս դրպանները պիտի կախէին իրենց շրջագգեստին տակ ու իրիկուան զանոնք ձաւարով լեցուն պիտի դառնային։ Ազիզէ այդ գողօնը տուն կը տանէր։ Ասկէ զատ, Ազիզէն սովորութիւն ունէր, հացի մեր բաժնէն, մէյմէկ պատառ առնելու. ուրեմն երկու հարիւր յիսուն պատառ հաց Ազիզէին տունը կ'երթար...

Ազիզէն ինձմէ շատ չէր ախորժեր։ Իմ համարձակութենէս կը վախնար։ Լսած էի թէ զիս ամբաստանած էր տնօրէնին։ Կը սպասէի արդիւնքին։ Ես ալ ըսելիք ունէի։ Ես պաշ չավուշ էի, քսանը հինգ հատ չավուշներ կային։ Օր մը հրահանգ եկաւ որ աղջիկները առնեմ և տղոց բաժինը տանիմ։ Գացինք։ Տղոց կողմի պաշ չավուշն ալ Հաճնցի Մարտիրոս Տաքէսեանն էր։ Շարուեցանք, տղաք մէկ կողմ, աղջիկները մէկ կողմ։ Տնօրէնը հրամայեց Ազիզէին որ բարձրաձայն կարդար ամբաստանութիւնները։ Նախ կարդաց իմ մասին գրուածքները։ Կ'ամբաստանուէի որպէս գող։ Իբրեւ թէ գողցեր էի հաց, զուլպայ ալն.։ Ամբաստանագրերին ընթերցումէն ետք, Տնօրէնը ինձի դարձաւ ու ըսաւ.

— Պահիէ ըսելիք մը ունի՞ս ըսուածներուն դէմ։ Եկո՛ւր մէջտեղ.

Անցայ մէջտեղ։ Կանչեցի երկանաքար քաշող աղջիկները, ցուցուցի դրպանները։ Գողը ինքն է յայտարարեցի ու ըսի ամէն բան։ Ազիզէին գոյնը նետեց։ Տնօրէնը եղելութիւնը հասկցաւ։ Աւելին ըլլալով փոքրիկները պատմեցին հացին խնդիրը։ Այս հարցն ալ մանրամասնութեամբ պարզուեցաւ։ Ազիզէն երկրորդ անգամն ըլլալով հեռացուեցաւ որբանոցէն։

Ազիզէին տեղ երկու տգէտ, գաւառացի բայց բարի ոգի ունեցող ուսուցչուհիներ բերին։ Ատոնք աշակերտութեան միջեւ զատողութիւն չէին դներ. ո՛վ որ աղօթք ու Գուրան լաւ սորվէր, ան էր իրենց սիրելին։

Այս տեսիլներուն միջադէպ մը պատահեցաւ։ Ճաշի ժամն էր։ Ամէնը նստեր էին։ Պաշտօնիս բերումով կը հսկէի չավուշնե-

ռուն վրայ որ իրենց պարտականութիւնները կատարէին։ Զաւուշները պարտաւոր էին կլոր սամինը հաւասար բաժիններու վերածելու և բաժնելու։ Մեզ աղօթքի առաջնորդող Ֆաթման զայրացած էր իր չավուշին դէմ, առարկելով որ հացին մեծ շերտը քովի կեավուրին տուած էր իսկ իրեն՝ փոքրը։ Ֆաթման հացի շերտերը կը փոխէ։ Կռիւը կը սկսի։ Հասայ քովերնին։ Առի Ֆաթմայի առջեւի հացը և տուի քովինին։

— Անգամ մըն ալ պէտք չէ լսեմ քու այդ աղտոտ հայհոյանքդ որեւէ հաւատացեալ աղջկայ հասցէին։

Ֆաթման սեղանը ձգեց. ոտքի ելաւ։

— Կը նեղուիս հա՞, որովհետեւ դուն ալ անոնց պէս տէօնմէ կեավուր ես։

Ասոր վրայ արիւնս գլուխս ժայթքեց։ Ձեռքիս փայտը չարժեցի բերնին ուղղութեամբ, վրիպեցաւ ու դպաւ աչքին։ Սկսաւ արիւն հոսիլ։ Թուրք աղջիկները հաւաքուեցան։

— Տեսէ՛ք, սա փիս կեավուրը Ֆաթմային աչքը հաներ է։

Թրքուհիներուն մէջ չուզեցի մնալ։ Մի գուցէ բոլորը մէկ վրաս յարձակէին։ Փախայ։ Պահուըտեցայ։ Քիչ ետք տնօրէնին ներկայացայ. պատասխանելէ ետք հարցումներուն, ըսաւ.

— Այս գոռոզ աղջկան աչքը պէտք էր որ հանէիր որպէս զի անգամ մըն ալ հագտինը ընդունող աղջիկները չանարդեր.— ըսաւ տնօրէնը ու ճաշարան եկաւ։

— Անգամ մըն ալ եթէ ձեզմէ որեւէ մէկուն բերնէն կեավուր բառը լսեմ, արտասանողը ո՛վ որ ալ ըլլայ, որբանոցէն կը վտարեմ։

Տնօրէնը մեզ երկուքս իրարու հետ համբուրել տուաւ։ Ատկէ ետք գոռոզ Ֆաթման դառնուկ եղաւ ու մենք իրարու հետ միշտ բարեկամ մնացինք։

Զարիֆէ ապլան, Տիկ. Զարուհի Ծաղկունի, ներկայիս ուսուցչուհի Դահիրէի Դալստեան Ազգ. վարժարանին մէջ, երբ Տէօրթ-Եօլցի Պահիէն մահամերձ էր քովը կանչեց, հաղորդութիւն ուզեց։ Տիկ. Ծաղկունի հաղորդեց մահամերձը որմէ ետք աղջիկը աչքերը փակեց. գնա՞ց խեղճ հայուհին անապատի նահատակներուն թիւը աւելցնելու...

Զարիֆէ ապլան մեզի շատ օգուտ ունէր։ Մայր էր բոլորիս։ Ամէն անգամ որ իր օգնութեան պէտքը զգայինք, քովը կը վազէինք։ Ըսեր էի թէ զինք չղթայակապ բանտ տարին։ Բանտին մէջ ծեծի հետեւանքով անհանգիստ կ'ըլլայ, այդ առիթով կը

Աղջիկ գալիս՝ լցրած գերեզմանից

Վերադարձը թաղմամոմերի հետ։

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ծանօթանայ բանտի բժիշկին հետ։ Բժիշկը կը հիանայ իր ուշիմութեանը վրայ։ Ամէն ճիգ կը թափէ զինք բանտէն ազատելու։ Ազատուելէն վերջ կրկին որբանոց կու գայ որպէս հիւանդանոցին հակիչ։

Իր որբանոց վերադառնալէն բաւական ետք, Զարիֆէի անուան շուրջ կրկին տարաձայնութիւն մը ծայր տուաւ։ Շատեր կը պնդէին թէ փախեր էր գիշերանց, ուրիշներ կ'ըսէին թէ նորէն բանտ տարուած էր, սակայն իրականութիւնը այն էր որ թուրք կնոջ չարչաւով ծպտուած, Ատանա վերադառնալու ճամբան բռնած էր...

Ե.

Տնօրէն Շնասին զիս յանձնեց իր սենեակը կը կանչէր։ Պարտաւորուած՝ կ'երթայի։ Անհարկի հարցումներ կ'ուղղէր։ Իր մտադրութիւնը թափանցիկ էր։ Երբ գրասենեակ մտնէի դուռը միշտ բաց կը ձգէի։ Կ'ուզէր որ իրեն աւելի մօտենայի։ Կը զգուշանայի կարելի չափով։ Վերջապէս իր մտադրութիւնը յայտնեց. կ'ուզէր զիս որդեգրել և մեծնալէս ետք իր տղուն առնել, մերժեցի առաջարկը, մեծ մայրս կրկին պատկերացաւ աչքիս առջեւ։ Խթանեց զիս։ Բաղութեամբ պատասխանեցի.

— Ես որբ չեմ որ որդեգրէք։ Օսմանեան պետութիւնը իմ ծնողքս է։ Երբ աշխարհ խաղաղի մտադրած եմ Պոլիս երթալու ուսումս շարունակելու։ Ներեցէք որ ձեր առաջարկը պիտի մերժեմ։

Տնօրէնը ձայն չհանեց։ Դուրս ելայ գրասենեակէն։ Բաւական ատեն շարունակեց իր բարւոք յարաբերութիւնը։ Օրին մէկը իր քով կը կանչէ պաշ չավուշ Մուհամմէտ — Մարտիրոս Տաքէսեանը ու կ'ըսէ.

— Տղաս կ'ուզեմ քեզ ամուսնացնել։ Երեք օր ժամանակ կու տամ մտածելու։ Ան աղջիկը որ հաւնիս քեզի պէս խելօք տղու մը հելալ կ'ընեմ։

Մարտիրոս Տաքէսեան խորհած էր իմ մասիս։ Ազգական ալ էինք, թերեւս ալ ինձ հանդէպ գաղտնի սէր կը տածէր։ Այդ կը դուշակէի։ Սակայն այդ ամէնը, թշուառութեան գրկին և անորոշութեան մէջ, չա՞տ կանխահաս կը նկատէի։ Տղոցմէն կը զգուշանայի. որեւէ մէկուն հանդէպ մասնակի համակրանք ցոյց չէի

տար։ Մարտիրոս, Տնօրէնին խօսքը լսելէ հաք, կը պատասխանէ.

— Քանի որ ձեր փափաքը զիս ամուսնացնել է, ես Պեհիէն կ'ուզեմ։ Տնօրէնը կ'ուրախանայ ու կը թելադրէ որ մէկը զրկէր և զիս կանչէր այս լուրը անձամբ աւետելու։

Ֆաթման, Տէօլթ-Եօլցի հայուհի մը, եկաւ զիս կանչելու։

— Գիտե՞ս, Տնօրէնը քեզ Մարտիրոսին նշաներ է և քեզ կ'ուզէ։

Շշմեցայ։ Մտածեցի ըսելիքիս և ընելիքիս մասին։ Մարդը կ'ուզէր ամէն գնով զիս թակարդը ձգել։ Եթէ հայ տղան մերժէի, թուրքի մը պիտի տար։ Մարտիրոսին հետ թէ՛ հայրենակից էինք և թէ ազգական։ Նման կարգադրութիւն մը սակայն, Մարտիրոսին դժբախտութեան պատճառ պիտի ըլլար։ Մեզ իր քով պիտի պահէր։ Մարտիրոսը պիտի տարագրէր ու զիս առանձին ձգէր։ Ինքնակալը արդէն հասկնալի էր։ Այս մտածումներով, ուղղուեցայ Տնօրէնին դրասենեակին կողմը։ Ճամբուս վրայ Մարտիրոսին հանդիպեցայ։ Ժպիտ մը կ'ուրուագծուէր դէմքին վրայ։ Բարեւեցի ու անցայ։ Տեսչարանին դուռը զարկի ու ներս մտայ։

— Եկուր աղջիկս, քովս եկուր։ դուն չ'ուզեցիր իմ տղուս կին ըլլալ, հիմա Մուհամմէտը քեզ կնութեան կ'ուզէ, վստահ եմ որ պիտի չմերժես։

— Էֆէնտի, ես ուխտած եմ չ'ամուսնանալ։ Թող որբանոցի երկու հարիւր յիսուն աղջիկներէն մէկը առնէ...

— Մուհամմէտը լաւ երիտասարդ է, մի մերժեր։

— Երկնքէն հրեշտակ ալ իջնէ, չեմ ամուսնանար։— ըսի ու լացի։ Լալով տեսչարանէն դուրս ելայ։ Մուհամմէտ դուրսն էր, ապշած երեսիս կը նայէր։ Առանց խօսելու մեր յարկաբաժինը անցայ, Ֆաթման կանչեցի ու ըսի.

— Գնա՛, Մուհամմէտին ըսէ որ ես զինք որպէս ազգական կը սիրեմ, տակէ անդին ոչինչ։

Մուհամմէտ, յիմարաբար, իմ խօսքիս վրայ, տխրութեան մէջ կ'իյնայ։ Առաջուան աշխուժութիւնը կը կորսնցնէ։ Մտածկոտ կը դառնայ։ Այս պարագան ուսուցչապետ Ահմէտ էֆէնտուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ։

— Ի՞նչ ունիս Մուհամմէտ։

— Ոչի՛նչ էֆէնտի։

— Ես գիտեմ, դուն Պեհիէին սիրահարուեր ես. անպայման կ'ուզես անոր հետ ամուսնանալ։

— Էֆէնտի, ինչո՞ւ մեղքս պահեմ, չատոնց այդ աղջկան համակրած էի բայց համարձակութիւն չունէի այս մասին իրեն հետ խօսելու։ Սակայն, հիմա՛ որ Տնօրէն Էֆէնտին ամուսնութիւն առաջարկեց, այո՛ կ'ուզեմ ամուսնանալ ըսի։

— Մուհամմէտ, ես ամէն գաղտնիք գիտեմ, ես քեզ կը սիրեմ և չեմ ուզեր որ ամուսնանաս որովհետեւ ամուսնանալէդ ետք, դուն պիտի վնասուիս իսկ Պեհիէն ալ գիտեմ թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ, դուն եկուր առէջ փախիր, դուն ալ կ'ազատիս, աղջիկն ալ։

Ահմատ Էֆէնտին յանձն կ'առնէ Մարտիրոսին փախուստը դիւրացնելու։ Աղջկանց բաժնի հայ մայրիկներէն մէկը որ նիւթական բաւարար վիճակ ալ ունի եղեր, կը համոզէ ու Մարտիրոսին հետ փախուստը կ'ապահովէ իրեն ծանօթ Մարտինցի քուրդի մը առաջնորդութեամբ։ Կ'անցնին Նիսիպին։

Այս փախուստէն երկու օր առաջ, սակայն, Մարտիրոս Զէքիէին հետ երկու զոյգ գուլպայ ղրկած էր կարկտնուելու։ Մերժեցի։ Զէքիէն պնդեց և աւելցուց թէ Մարտիրոս քու հանգիստդ համար պիտի փախի, քեզ ալ պիտի ազատէ։ Առի գուլպաները։ Արցունքոտ աչքերով, մինչ ծակերը կը լեցնէի, առանց շուրջս նայելու, տարուած՝ մտածումներովս մէյ մ'ալ աչքերս բարձրացուցի՝ դուրս նայեցայ։ Մարտիրոս կանգնած էր մօտի ցուիքին ծայրը։ Մօտեցայ։

— Ետ կեցիր փախուստի ծրագրէդ։ Դուրսը ամէն քայլիդ վտանգ կրնար սպառնալ։ Լաւ է ես իմ կեանքիս վերջ տամ ու դուն ապրիս, դուն տղայ ես։

— Ո՛չ, ես պիտի մեռնիմ, դուն քաջ ես, կը սպասես, շուտով քեզի ալ պիտի ազատեմ, ըսաւ և անհետացաւ վիպային ոգիի մը պէս։

Ես վերադարձայ գուլպաներուն։ Նորոդեցի ու ղրկեցի։ Առտու կանուխ տղոց որբանոցին մայրիկը քովս եկաւ։ Վիզս փաթթուեցաւ ու լացաւ.

— Նշանածդ գիշերը փախեր է, ըսաւ։ Որբանոցի տղաքը բոլորն ալ տխուր էին որ Մուհամմէտ «աղբարիկ»ը հեռացեր էր։ Ինքզինքնին որբ կը զգային։ Բոլորն ալ կը վախնային որ պաշ չավուշը թուրք մը կը նշանակուէր, զիրենք կը նեղէր։

Այս դէպքին վրայէն քանի մը ամիսներ սահեր էին։ Որբանոցը իր տխուր և «ուրախ» օրերով ընթացեր էր։ Օր մը ալ

աղջիկները զիս փնտռեցին յայտնելու համար որ զինուոր մը եկեր զիս կը փնտռէր։ Վազեցի պատուհանը։ Արդեո՞ք Մարտիրոսն էր թէ քեռիներէս մէկը, որ զինուորի համազգեստով ծպտուած զիս կը փնտռէին։ Զիս փնտռողը անծանօթ էր։

— Ո՞վ ես և ի՞նչ կ'ուզես։

— Դուն պաշ չավուշ Պեհիէ՞ն ես։

— Այո, ես եմ։

— Կապ մը իջեցուր։ Քեզի նամակ բերած եմ։ Կապեմ, վեր քաշէ։ Կարդայ ու պատասխանէ։ Ես հոս կը սպասեմ։

Աչքէ հեռու մնալու համար ճաշարան իջայ։ Նամակը Մարտիրոսէն էր, հայերէն ստորագրութեամբ։ Մօտաւորապէս սապէս գրած էր.

Սիրելի Ճանաչծս,

Անհամբեր քեզ կը սպասեմ։ Առանց տատամսելու զինուորին հետեւէ։ Քեզ հետ բեր քոյր եւ եղբայր Հանրնցի Մարիամ ու Սարգիս Գօճապապեանները։ Քու շատ սիրածներդ Էմինեն ու Շաֆիպեն։ Սենեակ վարձած եմ։ Կահաւորած եմ։ Հացագործութեամբ կը զբաղիմ Նիսիպինի մէջ։ Լաւ կը վաստկիմ։ Անհամբեր քեզ կը սպասեմ։

Նշանածդ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Վեր բարձրացայ պատուհանը։ Նամակաբերին ըսի թէ թող մնայ զիս։ Մենք բոլորս ալ հանգիստ ենք։ Զինքը տակաւին հոս կը փնտռեն։ Կեանքը վտանգի տակ է։ Թող չ'մուսնանայ մինչեւ խաղաղութիւն տիրէր աշխարհի վրայ։ Թող ծննդավայր դառնայ ու հոն ամուսնանայ։

Այս խնդրին վրայէն բաւական ժամանակ սահեր էր։ Ընկերուհիներէս Էրզրումցի Տիգրանուհին — Լամիան — որբանոցի աշխատանքին ու զրկանքին չկրնալով տոկալ, կ'որոշէ փախուստ տալ։ Իրեն կը թելադրեմ որ ետ կենայ այդ մտադրութենէն։

— Դուն աղջիկ ես, ո՞ւր պիտի փախիս։ Արատ կը բերես քու անթիծ ճակտիդ։ Սպասենք։ Հոգ չէ տառապանքի այս օրերը կ'անցնին։ Մենք կ'ազատինք, աշխարհի չորս կողմերը հայեր կան մեզի տէր կը կանգնին։ Մի՛ փախիր։

Օգուտ չբրին աղաչանքներս, առտու մըն ալ ելանք որ փախեր է, ո՞ւր, ի՛նչպէս, ո՛չ ոք գիտէր։ Այս փախուստէն քանի

մը ամիս ետք, մեր խումբի աղջիկներէն երեք հոգի ու Տիգրանուհիին քոյրը, մեր ուսուցչուհիներէն մէկը, Տնօրէնին հրամանով, իր տունը տարաւ։ Դացինք։ Մեզ թէյով հիւրասիրեց։ Ապա մեզ տուն մը առաջնորդեց ուր դէմ յանդիման եկանք Տիգրանուհիին հետ իր սպայ թուրք ամուսինով։ Շատ գէշ ազդուեցայ։ Այդ աղջկան բոլոր պարագաները թուրքին եաթաղանին զոհ գացեր էին։ Կարժէ՞ր պատառ մը հացի համար թուրք սպայի մը կին դառնալ։ Տիգրանուհին կարդաց ալեկոծող հոգիս, ծանօթ էր խառնուածքիս, հաւանաբար վախցաւ թէ մի գուցէ ինքնիրմէս ելլելով յանդիմանէի, խօսէի։ Կ՚երեւի կանխելու մտահոգութեամբ նման երեւոյթ մը, վազեց ու վիզս փաթթուեցաւ։ Ես չը ներեցի իրեն։ Չկրցայ փոխադարձել իր ջերմ համբոյրները։ Մեզ հիւրասիրեց։ Ցուզումէս ախորժակս բացարձակապէս խափաներ էր։ Պատառ մը բան անգամ չկրցայ բերանս դնել։ Աճապարեցի որ մեկնէինք պատճառաբանելով որ ուշանալու պարագային Տնօրէնը դուռը կը գոցէր։ Իրենց յիշեցնել տուի թէ օր մը Զարիֆէ Ապլային հետ շուկայ իջեր էինք մեատաքսեայ կտոր մը գնելու դերձակ կարելու համար, ուշացեր էինք. դռները գոցուեր։ Դերձապանը Զարիֆէ Ապլան (Տիկ. Մաղկուհին) ներս առաւ բայց զիս մերժեց առնել։ Աղաչանք ու պաղատանք օգուտ չերին։ Զարիֆէ Ապլան խնդիրը յայտնած էր Թուֆիկին՝ կայծակին, ու Մարտիրոսին։ Եկան դռնապանը կաչառեցին ու զիս ներս տարին։ Այս պատմութիւնը, քիչ մը իրաւ, քիչ մը սուտ, զիրենք համոզեց ու թոյլատու գտնուեցան որ մեկնէինք։ Ատեն մը վերջ Տիգրանուհիին քոյրն ալ փախաւ։ Յայտնի եղաւ որ թուրք ուսուցչուհին դիւրացուցած էր այս երկու քոյրերուն փախուստը։ Ծրագրուած աշխատանքի լծուած էր։ Հաւանաբար նիւթապէս կ՚օգտուէր այս գործէն...

Զ.

1918ի գարնան երազ մը տեսայ։ Ընդոստ տեղէս ցատկեցի։ Քրտինքներու մէջ էի։ Չկրցայ այլեւս քնանալ հակառակ կամքիս։ Աչքերս բաց լուսցուցի ջանալով մեկնաբանել երազս։ Առաւօտուն, պառաւած մեր թուրք ուսուցչուհիին քով գացի։ Կանուխ եկած էր։ Ինք օրուան հերթապահն էր։ Բարեւելէ ետք, ձեռքը համբուրեցի ու ըսի.

— Մուալլիմէ հանըմ, այս գիշեր երազ մը տեսայ, վախով արթնցայ, հաճեցէք մեկնաբանել։

— Սիրով, — ըսաւ։

— Երազիս մէջ տեսայ որ երեք խոշոր օձեր չրջանակ մը կազմեր էին և էրմէնի կեավուրները մէջերնին առած կը նեղէին։ Էրմէն կեավուրներուն մէջէն հսկայ մը ելաւ, կեավուրներուն ըսաւ,— ոտքերնիդ վերցուցէք ու օձերուն պոչերուն վրայ կոխեցէք։ Այդպէս ալ ըրին։ Անցան օձերուն վրայէն...

— Դիտե՛ս, աղջիկս, երեք օձերը երեք պետութիւններ են։ Ասոնց ձեռքէն էրմէն կեավուրները պիտի ազատին։ Այդ հսկան, էրմէն կեավուրներուն Անդրանիկ փաշան է։ Դուն չես գիտեր, հիմա էրմէնները Անդրանիկ մը ունին, ան զօրք ունի, շատ ուժով փաշայ մըն է....

— ...

— Աղջիկս, դուն ալ օձերուն օղակին մէջ կը գտնուէ՞ր...

— Աստուած չ'ընէ հանըմ, ես կեավուր չեմ որ անոնց մէջ գտնուէի,— իմ այս խօսքս իրեն սրախութիւն պատճառեց, իսկ իր մեկնաբանութիւնը հոգիիս հրճուանք բերաւ, մենք Անդրանիկ փաշա ունինք եղեր, զօրք ունինք եղեր, մեզ պիտի ազատէ եղեր, հէքիա՞թ թէ իրականութիւն։ Հանըմը ըսաւ, ես ալ քիչ ետք ընկերուհիներուս պիտի փափսայի այս բարի լուրը...

Ուրիշ անգամ մըն ալ խորհրդաւոր երազ մը տեսայ։ Մեծ ու պզտիկ, ծունկի չոքած, օգնութիւն կը խնդրէինք Քրիստոսէ։ Ինք պառկած էր մահճակալի մը վրան՝ սպիտակ սաւաններու մէջ։ Երեք անգամ գլուխը բարձրացուց ու ըսաւ,— հաւատք, յոյս, սէր և միութիւն ձեզ պիտի փրկեն։ Այս երազին մնկնութեանը համար ալ պառաւ ուսուցչուհիին դիմեցի։

— Այս անգամ կեավուրներուն օգնութիւնը մեր Մարգարէէն պիտի գայ. յաղողութեան համար հաւատքը լաւ է, թող ունենան բայց սէր և միութիւն երբեք։ Եթէ կեավուրները սէր

և միութիւն ունենան մենք քեզի պէս աղջիկները հագտինին չենք կրնար դարձնել..., տակաւին պառաւը կը շարունակէր քանդելու և փչրելու կեավուրները, զայրոյթս իր գագաթնակէտին հասած էր, ա՛լ մտիկ չ՚ըրի զինքը, հեռացայ քովէն։

Մեր տնօրէնը բաւական ատեն մոռցած էր զիս։ Օրին մէկը քովը կանչեց ու սկսաւ խօսիլ մեղմ, փաղաքշական ձայնով.

— Պեհիէ քեզի երկար ժամանակ տուի որ խորհիս։ Դուն չ՚ուզեցիր տղաս առնել, Մուհամմէտն ալ մերժեցիր, եկուր ինձ հետ ամուսնացիր։ Ես շատ հարուստ եմ քեզի թագուհիի կեանք վայելել կու տամ։

— Շնորհակալ եմ էֆէնտի, բայց ես շատ պզտիկ եմ, ձեր աղջկան տեղը կու գամ, ատանկ բաներ ինչպէ՞ս ձեր մտքէն կ՚անցնէք։ Ես պիտի չ՚ամուսնանամ.— ըսի.— գլուխս կախեցի։ Վայրկեան մը խորհեցաւ ըսելու թէ մեր Անդրանիկ փաշան մեզ պիտի ազատէր, մեր զինուորները արդէն կռուի մէջ են, որ ես կեավուր էի... հրաժարեցաւ մտածումներէս որովհետեւ երկար բարակ հարցաքննութիւնէ մը ետք ս՚է միայն պառաւ ուսուցչուհիին հացին պատճառ կարող էի ըլլալ այլ կրնայի վտանգել բոլոր որբորբուհիներուն կեանքը։

— Քեզի կրկին ժամանակ, գնա ու խորհէ,— ըսաւ Տնօրէնը։ Ես տեսչարանէն դուրս ելայ։ Ատեն մը խաղաղ անցաւ։ Տնօրէնը երբ քովը կ՚անչէր այլեւս առանձին չէի երթար։ Այս պարագան ակներեւօրէն զինքը կը ջղայնացնէր։ Ատոր համար ալ հրաժարեցաւ յաճախակի իր քով կանչելէ։ Ես, սակայն, պէտք էր ելք մը գտնէի այս անելէն ազատելու։ Տնօրէնը կարող էր օր մը գլխուս փորձանք բերել։ Երկար մտածելէ ետք, վերջապէս որոշեցի այս խնդիրը ուսուցչապետին պարզել այն խոր համոզումով որ ան կարող էր օգտակար ըլլալ։ Ուսուցչապետը Տնօրէնին մրցակից էր. կ՚ուզէր անոր պաշտօնը գրաւել։ Արժանի ալ էր։ Նախ պատուաւոր մարդ էր, միշտ պաշտօնական կեցուածք ունէր աղջիկներուն և պաշտօնէութեան հանդէպ։ Տղաքն ալ զինքը շատ կը յարգէին։ Ուսուցչապետը իմ պարագս քննելէ ետք, ինձ յայտնեց թէ կրնայի բողոքագիր յղել պետութեան, ինք պատրաստ էր խմբագրելու և հակառակ պարագային զիս պաշտպանելու Տնօրէնին զայրոյթէն, պայմանաւ որ ես քաջութիւնը ունենայի այդ բողոքագրին ներքին ստորագրելու։ Ընդունեցի առաջարկը։ Բաժնուեցանք իրարմէ։ Յաջորդ օր կ՚արդաց բողոքագիրը և ես առանց վարանումի ստորագրեցի թիւ 73 որբուհի Պեհիէ։

ինք տարաւ նամակատուն։ Հանգստացուց ինձ որ պաղարիւնութիւնով, առանց որեւէ մէկուն բան մը յայտնելու, սպասէի արդիւնքին։

Տնօրէնը չարունակեց իր անուշ բարուշ լեզուն թափել, համակրանքը աւելցնել, բայց այդ բոլորը ինձ չէին խօսեր։ Տնօրէնը, վերջ ի վերջոյ, դիմեց սպառնալիքի։ Հինգ օր պայմանաժամ տուաւ։ Եթէ չ'ընդունէի որբանոցէն պիտի քշէր։ Հինգ օր սենեակս քաշուեցայ ու սկսայ լալ և աղօթել։ Հազար տեսակ չար մտածումներ միտքս կը խժռէին։ Հինգերորդ օրը լուսցող գիշերը լաց ու աղօթքս կը շարունակեմ։ Գիշերուայ մէկ պահուն, սենեակս կը լուսաւորուի, աչքերս կը գոցեմ, կրկին կը բանամ, դէմս կը գտնեմ Քրիստոս։

— Ուզէ՛ մուրատդ։

— Կ'ուզեմ ազատիլ այս դարշելիին ձեռքէն և ապահով՝ Ատանա հասնիլ, Մանուկ քեռիս քով։

— Ուզածդ պիտի կատարուի, — ըսաւ ու անհետացաւ։

Առաւօտ էր։ Ես, անքնութենէս, թմրած վիճակ մ'ունէի. կը սպասէի ճակատագրիս — պիտի ազատէի։ Քիչ ետք լուր մը սկսաւ շրջան ընել որբանոցին մէջ։ Պետութեան հրահանգով Տնօրէնը ազատ արձակուած էր նոյն օրն իսկ։ Ուսուցչապետ Ահմէտ անցաւ Տնօրէնին պաշտօնին։ Ծունկի եկայ ու փառք տուի Աստուծոյ. ազատած էի ճիւաղի մը հետապնդումներէն։

Է.

1918 Յուլիս 25ին, Տիգրանակերտէն երկսեռ որբերով Մարտին եկաւ Մուհամմէտ պէյ։ Մեր որբանոցէն ալ բաւական թուով որբեր զատելով, Օգոստոս 1ին, ճամբայ ելանք դէպի Պոլիս։ Մեզի տարին չոգեկառքի կայան։ Մեզի թխմեցին բեռնատար վագոններու մէջ։ Շոգեկառքը ճամբայ ելաւ։ Երբ Բաս իւլ Այն հասանք, հոն ուր մեր հարազատներուն գերեզմանն էր, մեր վագոնին մէջ եղողներս, ծունկի եկանք ու լալահառաչ, մէկ ձայն, մէկ մարդու պէս պոռթկում մ'ունեցանք, հոգեկան խռովքի անսանձ պահ մը, բոլորս մէկ Տեր ողորմեա երգեցինք, պէտք ունէր՞ին արդեօք, կը-բօնքի և հայրենիքի համար նահատակ այդ սուրբերը, մեր ազատչանքին առ Աստուած... Տասն և երկու ժամ շոգեկառքը կանգ

առաւ Բաս իւլ Այնի կայարանին մէջ։ Այդ ժամանակամիջոցին անակնկալ մը պատահեցաւ։ Մէյ մըն ալ տեսնեմ որ մեր վագոնին մէջ, իր հասակը ցցեց Մուհամմէտ Զէքիին տղան, քեռակինը, Խատիժէն կը փնտռէր, փախած էր տունէն, երկար փնտռեր էին և երբ լսեր էին որ հայ գաղթականներ կ'անցնէին Բաս իւլ Այնի կայարանէն, եկեր էր ու գաղթականներուն մէջ կը փնտռէր։

— Ո՞ւր է հայրդ, հարցուցի ինքնիրմէս ելած։

— Խեղճ հայրս մեռաւ, ըսաւ և աչքերը արցունքով լեցուեցան։

— Է՛, ի՛նչ ընենք ինքն ալ չատ մարդ մեռցուց։ Զե՞ս յիշեր օր մը վերարկու մը բերաւ։ Ես քակեցի ծալքերը, մէջէն ոսկիներ թափեցան։ Սուրը քաշեց ու ըսաւ.

— Այսօր ուխտուն հայ սպաններ եմ։

Ալ չխօսեցայ։ Կրնայի տակաւին չատ բաներ ըսել, սակայն պէտք էր զսպէի ինքզինքս։ դեռ իրենց ճիրաններուն մէջ էի։ Երբեք չմեղքցայ, սրտիս խորէն — օխ եղաւ — ըսի։ Ինչո՞ւ չ'ըսէի, իմ սիրելիներուս բոլորին ալ մահուան պատճառը այդ թրքացած հայը եղաւ։ Մտածմունքներ ու պատկերներ, հոգի տանջող պատկերներ իրարու հետէ միտքս կը փոթորկէին։ Աչքերս դոց, կէս թմրած վիճակ մ'ունէի։ Վերջապէս չոգեկառքը երկաթուղագծին վրայ սկսաւ գալարուիլ... հասանք Հալէպ։ Շաբաթ մը կայարանին մէջ մնացինք։ Հայեր չէին մօտենար մեզի։ Հինգերորդ օրը մեզ մօտ եկաւ Ատանացի Յովհաննէս տղա Գուլումճեանը և Ատանացի փնտռեց։ Առաջ անցայ ու ինքնութիւնս յայտնեցի որպէս Ատանացի։ Ես զինքը լաւ կը ճանչնայի որովհետեւ եկեղեցւոյ մէջ դպիր էր։ Իրմէ իմացայ որ Մանուկ քեռիս զոքանչը Ատանա վերադարձեր էր։ Հարցուցի թէ հաճընցիներ կայի՞ն։ Քանի մը անուններ տուաւ որոնց կարգին Զաղեանն։ Զաղեանի կինը զարմուհիս էր։ Խնդրեցի որ լուր տար որ քովս գար։ Զարմուհիս եկաւ, եկաւ նաեւ մեծ քոյրը Երանուհին, եկան պտուղներով ու դրամով, ուզեցին զիս փախցնել ու Հալէպի մէջ պահել։ Մերժեցի։ Առարկեցի թէ հանգիստ էի և թէ ամէն գնով Պոլիս երթալ կ'ուզէի։ Անոնք անդրդուելի մնացին. ըսին թէ ճարպիկ երիտասարդ մը կը զրկենք և ան ամէն գնով իմ փախուստս կ'ապահովէր։ Երկու ժամ վերջը երիտասարդը եկաւ, Հաճնոյ բարբառով սկսաւ հօրս, մօրս, իմ անուանս բարձրաձայն տալ։ Նշան ըրի։ Մօտեցաւ։ Հարցուցի իրեն.

— Ո՞վ ես դուն։

— Ես Արամ Կայծակն եմ։ Հետեւէ ինծի, ազգականդ սա փայտերուն ետեւն է։ Մերժեցի։ Հալէպէն մեկնեցանք։ Հասանք Ատանա։ Երկու օր մնացինք։ Ի զուր անցան ջանքերս քեռիս լուր մ'առնելու։ Օգոստոս 20ին հասանք Հայտար Փաշա։ Անքնութենէ, յոգնութենէ կը տառապէի։ Ջղային դրութիւնս խանգարուած էր։ Երբ որբանոց հասանք, զիս հիւանդանոց փոխադրեցին։

Ը.

Ամերիկեան Բոպերթ Գոլէճը գրաւեր ու որբանոցի վերածեր էին։ Մարաշի և Տիգրանակերտի որբերուն յատկացուած էր ութերորդ չէնքը որուն մէջ հազար հինգ հարիւր աշակերտութիւն տեղաւորուած էր։ Հայերուն համրանքը հազիւ երեսունի կը հասնէր։ Մեծամասնութիւնը տեհիս փաշաներու, պէկերու և բարձրաստիճան զինուորականներու աղջիկներն էին։

Հայ մայրեր երբ լսեր էին թէ ներքին գաւառներէն, հեռաւոր Միջագետքի անապատներէն որբուհիներ եկեր էին, միշտ կու գային իրենց զաւակները փնտռելու, անոնց մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու։ Խեղճ մայրեր, մեծ յոյսով և հաւատքով ձեռք կ'առնէին որբանոցին դուռը ու ձեռնունայն, արտասուք տըխուր, գլխահակ կը վերադառնային։ Մենք դուրսի աշխարհէն լուր չ'ունէինք։ Օրին մէկը միտքս դրի զաւակ փնտռող մայրերէն մէկուն հարցնելու թէ ի՞նչ համարձակութիւնով կու գային ու զաւակ կը փնտռէին, չէ՞ին վախնար թէ իրենց և թէ զաւակներուն կեանքէն։

— Ո՛չ աղջիկս, ալ վախ չկայ։ Հիմա՝ ազատ ենք,— կնոջ այս խօսքին վրայ, անմիջապէս, քանի մը աղջիկներ հաւաքեցանք, որոշեցինք ազգին մեծերուն նամակ մը գրել որ գան ու մեզի տէր կանգնին։ Գրեցինք, ստորագրեցինք ու մեզի այցելող մայրիկին տուինք որ տեղ հասցնէր։ Երկար տեւեց մեր համբերութիւնը...

Այդ ատեն, մէկ կողմէն, չէնքը պարպելու սկսան։ Գոյքերը պարպելու համար, առ հասարակ աղջիկները կ'աշխատցնէին։ Այս աշխատանքին մեծ բաժինը կը ձգէին հայ աղջիկներու վրայ։

Հայ աղջիկները միշտ խոյս կու տային, հազար ծակ կը փնտռէին ինքզինքնին պահելու։ Այդ օրերուն, մէյ մըն ալ պոռացին.

— Տէօնմէներ վար իջէք, ո՛ւր էք մէջտեղ ելէք· քէշիշ մը եկեր ձեզ կ՚ուզէ։

Ամէնքս մէկ իրարու քով հաւաքուեցանք։ Մեզ չէին խաբած։ Քահանայ հայր մը, ներկայանալի երկու տիկիններով, եկեր էր մեզ ազատելու։ Քահանայ հայրը մեր անուն մականուն, ծընընդավայր ու հօր, մօր անուն արձանագրեց։ Երեքն ալ մեկնեցան խոստանալով մօտ օրէն գալու և մեզ բոլորս ալ հայկական որբանոց փոխադրելու։ Շաբաթ մը ետք եկան իրենց խոստումը կատարելու։

Որբանոցի թուրք մայրիկները գործի լծուեցան։ Մեզ բոլորս ալ գրեթէ մերկացուցին, ինչ որ նոր հագուստ ունէինք առին, վրանիս ձգեցին հին ու թեթեւ հագուստներ։ Սկսանք դողալ։ եղանակը ձմեռ էր։ Մեզ դուրս հանելու գործողութիւնը պիտի ուշանար կ՚երեւէր։ Յառաջացանք տնօրէնութեան գրասենեակին առջեւ։ Քարտուղարուհին մեզ տեսաւ։ Հարց ու փորձեց։ Հարկ եղած բացատրութիւնը տուինք։ Հեռաձայնով մայրիկները կանչեց ու հրամայեց որ մեր հագուստները եղածին պէս մեզի տային։ Հրամանը կատարուեցաւ։ Մեզ վար իջեցուցին։ Մեզ տանող հայերը մեզ կը սպասէին։ Կարգով շարուեցանք։ Մեր անունները ստուգեցին։ Ուրֆացի երեք աղջիկներ կը պակսէին։ Մեզ դուրս հանեցին,— նոր աշխարհ մտանք, դուրսը հայ բազմութիւն մը հաւաքուած էր։ Մեր գլխին ճերմակ լաչակները հանեցինք ու նետեցինք, հայ էինք այլեւս ու կ՚երթայինք մեր ազգին, մեր եկեղեցիին գիրկը։

Ճամբուն երկայնքին յուզում ու լաց կար։ Քիչ տեղ քալեցինք։ Մեր առաջնորդները մեզ հանրակառքերու մէջ տեղաւորեցին — ո՜հ, այդ օրը, ազատութեան և ցնծութեան լացի օրը երբէ՛ք, երբէք չեմ մոռցած ու պիտի չմոռնամ...

Հասանք Գուրուչէշմէ, հայոց եկեղեցին։ Ասեղ ձգելու տեղ չկար· եկեր էին ազգին կորուսեալ զաւակները ողջունելու՝ յուզում կար, լաց կար, ուրախութիւն կար։ Խարբերդցի մամիկ մը իր թոռը գտաւ մեր շարքերուն մէջ, ի՜նչ տեսարան, մամիկը թոռը իր կրծքին սեղմած անշարժացաւ, ապա ինկաւ, բժիշկ մը օգնութեան հասաւ։

— Գերդաստան մը գնաց, ահա՛ այս մէկհատիկը միայն

մնացեր է, — խելագարի մը նման կը կրկնէր նոյն խօսքերը։

Մեզ եկեղեցի մացուցին։ Ներսը ժողովուրդով լեցուն էր։ Կարծէք պսակ կար, հարս ու փեսայ գլուխ գլխի տուէր էին։ Քահանայ հայրեր, դպիրներ, մոմեր ու լոյսեր։ Դրախտի մէջ զգացինք ինքզինքնիս։ Մեր մանկութիւնը անգամ մը եւս մեզ վերադարձաւ իր քաղցրիկ յուշերով, յիշատակներով. տարիներով կարօտը ունէինք մեր եկեղեցին, մեր մոմերուն, խունկ ու աղօթքներուն, քահանայ մեր հայրերուն։ Աղօթեցինք մենք ալ։ Խոստովանցուցին մեզ յաջորդ օր հաղորդուելու համար։ Նոր քրիստոնեայ, նոր հայ դառնալու, ըսէի՞նք Տէր Հօր որ մենք, Միջագետքի հիւսիսը, անապատէն բարձրացող լերան մը գլխուն թառած Մարտին քաղաքին թրքական սրբանոցին մէջ պարզ հացով, Տիկ. Ծաղկունիի օրհնած հացով, հաւատքով ու երկիւղիւ կը հաղորդուէինք...

Դուրս ելանք եկեղեցիէն։ Մեզ առաջնորդեցին Օրթագիւղի որբանոցը։ Որբանոցին մուտքին՝ մեր քոյրիկներն ու աղբարիկները որոնք մեզմէ աւելի բախտաւոր եղեր էին հայ յարկին ներքեւ, մեզ դիմաւորեցին ծափերով, ծաղիկներով։ Մտանք ներս։ Ներս մտանք հայ յարկէն, հայացանք, մեր չրթներէն նետեցինք էմինէ ու Պէհիէ անունները որոնք այնքան գարշանքով, տարիներով արտասաներ էին բռնութեան ճիրաններուն ներքեւ...

Ընթրիքի պահն էր։ Ճաշարան եկաւ հաստատութեան տնօրէնուհի Տիկ Պէաթրիս Գալֆայեանը։ Բարի գալուստ մաղթեց նորեկներուս ու աւելցուց.

— Մեր սեղանը ճոխ չէ, մենք խաչուած ժողովուրդի մը մնացորդներն ենք, պէտք է գոհանանք մեր ունեցածով։ Գանգատ մի ընէք, այս օրերն ալ կ'անցնին։

Ըսէի՞նք, բարի մօր մը դիմագիծը ունեցող և մօր մը գուրգուրանքով մեզ դիմաւորող տնօրէնուհիին որ մեր փնտռածը ոգեկան տնունդն էր քան օտարին խորտակածը։ Ըսէի՞նք որ մենք բոլորս ալ, անապատի զաւակներս, երջանիկ էինք որովհետեւ անապատին մէջ նահատակուած մեր հարազատներուն փոխարէն, գտեր էինք մեզի համար բարախնդ սրտեր, գուրգուրոտ ձեռքեր, հայ մայրեր։ Մեր արցունքները ա՛լ ցամքած էին, հոս չկային Շնասներ, խենէշ ու վաւաշոտ սպաներ...

Երկու օրէն դասի սկսանք։ Հայերէն դասագրքեր տուին մեր ձեռքերը։ Գուրգուրանքով սկսանք թերթատել անոնց էջերը։ Մեր ուսուցչուհին էր Օր. Եռանդիկը։ Իր անունը արդարացնող

եռանդուն հայուհի մը, ամէն ճիգ սկսաւ թափել որ չատ բան սորվէինք, չուտ սորվէինք, անապատին մէջ, տարագրութեան ճամբաներուն վրայ մեր կորսնցուցած ժամանակը չահելու։

Իմ առաջին գործերէս մէկը եղաւ Ատանա, քեռիս նամակ գրել ու հասցէս հաղորդել։ Քեռիս նամակս առնելուն պէս հեռագրած էր և ուրթը ոսկի զրկած որ Ատանա դառնայի։ Տեսչուհիս ուզեց որ Պոլիս մնայի, ուսումս առնէի և ապա Ատանա երթայի։ Սակայն, Մանուկ քեռիս հեռագրին մէջ իր ձայնը ուի, արիւնս թափ տուաւ երակներուս մէջ, սիրելիներուս կորուստէն ետք, ողջերուն կարօտը իմ մանուկ հոգիս սկսաւ կրծել։ Դադրեցաւ Պոլիսը ինծի համար Պոլիս ըլլալէ, Պոլսոյ համար իմ տաւծած հին փափաքներս ցնդեցան, ինծի համար քեռիս, Ատանան, մանաւանդ Ատանայի մէջ հայ զինուորներուն ներկայութիւնը ամէն բանէ վեր էր։ Իմ աղջկայ, իմ տարիքի աղջիկներուն յատուկ վառ երեւակայութիւնս նոր թափ սկսաւ առնել, նոր երազներով... Մինչ այդ մենք դիմաւորեցինք Ս. Ծնունդը։ Մեզ Գուրուչէշմէի եկեղեցին տարին։ Հաղորդուելէ ետք, մեզ բաժնեցին հարուստ տուները։ Մենք տասը հոգիով բաժին ինկանք հայ բժիշկի մը ընտանիքին։ Երբ զանէն ներս մտանք, սիրով ու գուրգուրանքով մեզ ընդունեց տան տիկինը։ Ընտանիքը երեք հոգիներէ կը բաղկանար, բժիշկը, տիկինը և իրենց մէկ հատիկ մանչուկը։ Դժբախտաբար անուններս մոռցեր եմ։ Մեզ առաջնորդեցին ճոխ կահաւորումով սրահ մը — մեր աչքին առջեւ պարզուածը նոր աշխարհ մըն էր մեզի համար, անոպասելի վայելք մը այդ բաղկաթոռները, գետին փռուած գորգերը, պատերէն կախուած պատկերները, առաստաղէն իջնող ջահերը։ Ո՞ւր պիտի նըստէինք. չուարած իրարու երես կը նայէինք, կարմրեր էինք բոլորս ալ ու քրտինք կար մեր ճակատներուն։ Քիչ ետք ինքզինքնիս գտանք երբ մեր հիւրընկալները կռահելով մեր վիճակը պարզ ու անուշ բառերով, մտերմիկ շեշտով ամէն բան դիւրացուցին։ Հաղիւ ինքզինքնիս գտած. նոր փորձաքար մը առջեւնիս ելաւ։ Մեզ հրաւիրեցին սեղանատուն։ Դգալ, պատառաքաղ, դանակ, անձեռոց ու գեղեցիկ պնակներ իրարու մէջ դրուած։ Կրկին, չուարումը մեզ պատեց։ Կրկին մինչեւ մեր ականջներուն ծայրերը կարմրեցան։ Քրտինքը կրկին մեր ճակատներուն վրայ իր ներկայութիւնը յայտնեց։ Տան տիկինն ու բժիշկը, իրենց մտերմիկ խօսքերով ու շարժուձիներով, հոս ալ մեզ փրկեցին մեր նեղ կացութենէն։ Նստեցուցին։ Պնակները իրենք

լեցուցին ու սկսանք ճաշել։ Բժիշկը հաճոյակատար մարդ էր, ուզեց որ համարձակ ըլլայինք, չքաշուէինք։ Հետզհետէ մեր համարձակութիւնը գտանք։ Ճաշէն ետք չոր պտուղներ տուին, տան տիկինը մեզի մէյմէկ հատ ալ թաշկինակ նուիրեց։ Տխրութիւն մը դիս համակեց։ Բժիշկը պատմաւը հարցուց։ Իրեն յայտնեցի թէ Բաս իւլ Այնի մէջ ընկերուհիներ ունէի թուրքերու դռները, զանոնք յիշեցի։ Բժիշկը անուն և հասցէ առաւ, խոստացաւ ու հաւաստիացուց թէ կարող էր զանոնք Պոլիս փոխադրել։

Ճաշէն ետք, որոշուած ժամուն, մեզ եկեղեցիին փակը տարին։ Հոն բոլորս միացանք ու որքանոց վերադարձանք մեր տեսածներն ու կերածները իրարու պատմելու հեքիաթի մը պէս, ապրուած երազի մը պէս...

Օր մը, Սր. Զարուհի Փէշտիմալճեանը, չորս տղիկներ իր քով կանչեց և ուզեց բոլորիս գլխէն անցածը գրի առնել ու ֆրանսական թերթի մը ղրկել։ Մեզ համար գրել դժուար էր. կէս կատար գրեցինք։ Մաս մըն ալ պատմեցինք, ինք էջեր լեցուց ու ֆրանսական թերթին ղրկեց։ Անգամ մըն ալ մեզ թատրոն տարին։ Արշակ Բ. Թատերգութիւնը կը բեմադրուէր։ Սրահը քիթն ու բերանը լեցուն էր։ Մեզ տեղաւորեցին։ Թատերգութեան վերջաւորութեանը եռագոյն դրօշը պարզեցին... Ի՜նչ հուրրաներ ու կէցցէներ, սրահը թնդացուցին։ Այս երկրորդ անգամն էր որ հայկական դրօշակը կը տեսնէի. առաջին անգամ տեսած էի Գուրուչէշմէի եկեղեցիին խորանին վրայ...

Ատանա վերադառնալու որոշումս որոշում էր։ Խնդիրը հետզհետէ կը հասուններ։ Վերջապէս, ուրիշներու հետ, 1919 Մայիս 24ին նաւ նստանք։ Նաւը երկու օր նաւահանգիստ մնաց։ Մայիս 26ին, նաւը խարիսխը քաշեց ու յառաջացաւ դէպի Մարմարա, Միջերկրական։ Մենք տասն և երկու աղջիկներ էինք։ Տարէց օրիորդ մը մեզի հսկիչ կարգուած էր։ Երեկոյեան երբ պիտի պառկէինք, ծունկի եկանք Հայր Մեր ըսելու։ Ծերունի մըն ալ մեզի ընկերացաւ։ Ծերունին սակայն աղօթքը չկրցաւ շարունակել։ Ցուզուեցաւ ու ֆրանսերէնով պատմեց. Օրիորդը մեզի կը թարգմանէր.

— Ես հայ եմ։ Նախնիքս Հունգարիա ապաստանած են թրքական ջարդերէն ազատուելու մտօք։ Ծնողքս քիչ մը հայերէն գիտէին։ Ես ալ անոնցմէ հազիւ թէ քիչ մը սորված եմ։ Հիմա՛ Կիլիկիա կ'երթամ Հայոց անկախութիւնը դիմաւորելու, հայ զինուոր տեսնելու...

Մայիս 30ին մեր նաւը Մերսինի առջեւ խարիսխ ձգեց։

— Աղջիկներ, ըսի, ով որ առաջին հայ զինուորը տեսնէ ես անոր պաչիկ պիտի տամ,— աչքերնիս չորս կողմ բացած կը սպասէինք մօտեցող նաւակներուն։ Տեսանք հայ զինուորներ ու իրարու փաթթուեցանք։ Նաւակներով մեզ ցամաք հանեցին։ Երկու օր Մերսին մնացինք։ Յունիս 1ին դէպի Ատանա ճամբայ հանեցին մեզ։ Երբ Ատանա հասանք, գիշեր էր։ Գիշերը կայարանին մէջ անցուցինք։ Առաւօտուն քեռիս տան ճամբան բռնեցի։ Հասայ։ Դրան սեմը համբուրեցի։ Փառք տուի Աստուծոյ որ ապահով զիս հոս հասցուցեր էր։ Դուռը զարկի։ Բացուեցաւ։ Քեռիս ու քեռկինս, անտեղեակ իմ ժամանումիս, անակնկալի եկան։ Գրկեցին զիս...

Աչքերս չորս կողմն էին։ Հասկցան որ տան միւս անդամները կը փնտռէի։ Փոքրիկ Տիգրանէն զատ որ մեր ժամանումէն ետք աշխարհ եկած էր, միւսները Եպրաքսէն, քերորդիներս՝ Յակոբն ու Վահէն չկային։ Այդին էին։ Ճամբայ ելանք դէպի այդին։ Երբ հասանք, իրարու միացանք, միացման այդ պահը չա՜տ յուզումնալից եղաւ... ուրթը հոգի էինք երբ Ատանայէն տարադրութեան ճամբան բռնեցինք ու երկու հոգի վերադարձանք Եպրաքսէն և ես։

Քեռիս ու քեռկինիս ամբողջական գուրգուրանքին առարկան դարձայ։ Այդ տեսնողներուն հանդիպեցայ Գնդ. Պրէմոնի փոխթարգման, կամաւոր Աստուր Սիմոնեանին։ Աստուր Սիմոնեան, Խարբերդի Հիւսէնիկ գիւղէն, 1912ին Ամերիկա պանդխտացած, կը միանայ կամաւորական շարժումին, կը մարզուի Կիպրոսի մէջ, Արարայի յաղթական ճակատամարտէն ետք հայ կամաւորական գունդերուն հետ կը հասնի Կիլիկիա և Ատանայի մէջ փոխ թարգմանի պաշտօնի կը կոչուի, իրարու կը հանդիպինք ու կ՚ամուսնանանք։

1921ին, Կիլիկիոյ պարպումէն առաջ, մեր Տնօրէնուհի Պէաթրիս Գալֆայեան Մերսին կու գայ։ Հասցէս ունէր։ Ինձմով կը հետաքրքրուի, նամակ կը գրէ, երբ իրեն կ՚իմացնեմ ամուսնութիւնս հայ կամաւորի մը հետ. կը պատասխանէ ուրախութեամբ.

— Ազգասէր աղջիկ, մուրատիդ հասար...

ԵՊՐԱՔՍԷ ՓԻԼԻԿԵԱՆ

(Տարագրութենէն վերապրող Մօրաքոյրս)

ԱՍԱՏՈՒՐ ՍԻՄՈՆԵԱՆ
(Ամերիկահայ լեգեոնական Կիլիկիոյ մեջ։)

Այդ օրերուն երբ Հալէպէն չգեկաւք մը հասնէր, սովորութիւն եղած էր որ կայարան երթայինք ու փնտռտուքներ կատարէինք։ Մեր սովորական այցելութեանը, ականջս ձայն մը հասաւ, մէկը վազեց ու վգիս փաթթուեցաւ լալահառաչ. Մարտինի որբանոցէն խոյս տուող սիրելի Տիգրանուհին էր։

— Փախայ թուրքին ձեռքէն։ Զուակս հոն ձգեցի ու հոս հասայ,— շարունակեց իր ճամբան. անկէ եւք գինք ալ չտեսայ։

Կիլիկիոյ պարպումէն եւք անցանք Եգիպտոս։ Նախ հաստատուեցանք Ալեքսանդրիա, ապա Դահիրէ։

* * *

Մօտերս գտայ Մարտինի որբանոցի ընկերուհիներէս Զէյթունցի Վարդանուշը։ Բրաբիոնը գտած էի 1933ին երբ Սօուք Օլուզ — Սանճագ, օդափոխութեան գացեր էի. քոյրը Վերժինը Իսկէնտէրունի մէջ մեռած էր, իսկ միւս քոյրը Մարին Ցունասատանի մէջ ամուսնացած էր։ Մարիամ Գօճապապեանն ալ Ամերիկա հարս գացած էր։

ԻՄ ԴՈՂԴՈԹԱՍ, ինձ հետ տառապող ու տարեկից բոլոր քոյրերուս գողգոթաներուն պատմութիւնն է որ հագիւ թէ կրցի ուրուագծել քանի մը տողերով...

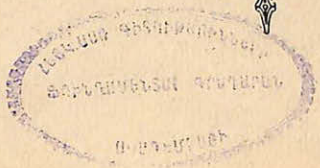

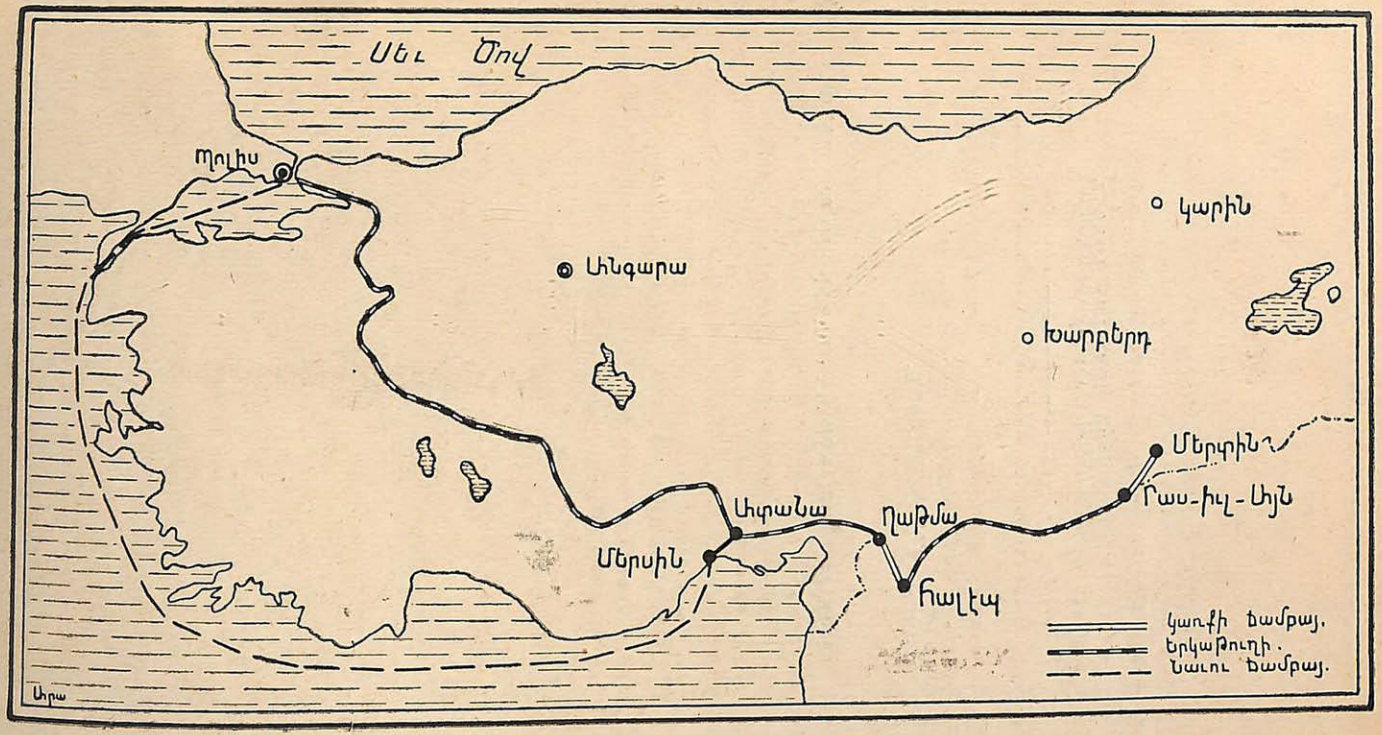

Սեւ գիծը ցոյց կուտայ

ԵՐԱՆՈՒՀԻ Ա. ՍԻՄՈՆԵԱՆԻ տարագրութեան ճամբան :

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԱՊՐԻԼԵԱՆ ԵՂԵՌՆԻ

1.— ՔՂԻ, ԼԵՒՈՆ ՍՐԱՊԵԱՆ, 1960

2.— ԿԵԱՆՔԻՍ ՍԵՒ ԷՋԸ... ԱԶՆԻՒ ՏԷՐ ԳՈՒՐԳԷՆԵԱՆ 1960

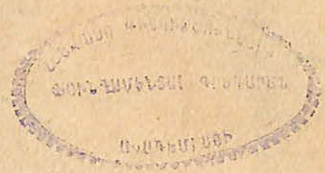

[Ն.]

A II
66119

ԼԻԲԱՆԱՆ 100 Լ. Դ.
ԱՐՑԱՍԱՀՄԱՆ 50 սէնթ

Սեանալու համար դիմել՝

Fr. NERSES PAKHDIKIAN
ARMENIAN CATHOLICATE
ANTELIAS, LEBANON

Սոյն գրքոյկի հասոյթը պիտի յատկացուի Մեծն Ներսէս Պարթեւ Հայրապետին անուան կառուցուելիք՝ ԾԵՐԱՆՈՑ, ԱՆԿԵԼԱՆՈՑ, ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻՆ :

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220066119